

# **ΑΝΤΙΚΗΝΣΩΡ**

## **Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τὰ όγδοηκοστὰ γενέθλιά του**

**Συντακτική Έπιτροπή**  
**Βασιλική Λεονταρίου**  
**Καλλιόπη (Κέλλη) Α. Μπουρδάρα**  
**Έλενθερία Σπ. Παπαγιάννη**

**I**



**ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ  
ΑΘΗΝΑ 2013**

## ΝΕΣΤΩΡ Ε. ΚΟΥΡΑΚΗΣ\*

### Συμβολή στη μελέτη των πηγών του έργου «Τακτικά» Λέοντος Στ' του Σοφού και του τρόπου προσέγγισης από αυτό των θρησκευτικών ζητημάτων

Η παρούσα μελέτη οφείλει πολλά στον Καθηγητή Σπύρο Τρωιάνο, ένα εκ των πλέον διακεκριμένων βυζαντινολόγων, αλλά και εξαίρετο επιστήμονα του Εκκλησιαστικού Δικαίου. Συγκεκριμένα, η μελέτη βασίζεται σε ήδη κυκλοφορούσα ευρύτερη πραγματεία μου με τίτλο «Διαχρονικές Αρχές Βυζαντινής Στρατηγικής και Τακτικής» (εκδ. «Ποιότητα», Αθήνα 2012), ο δε τιμώμενος εδώ Διδάσκαλός μου είχε την καλωσύνη να διεξέλθει επισταμένα το όλο έργο, να προτείνει σημεία που άξιζε να εμπλουτισθούν με πραγματολογικές αναφορές και, επιπλέον, να γράψει «μετά λόγου γνώσεως» τα Επιλεγόμενα του έργου. Του είμαι, λοιπόν, πραγματικά ευγνώμων για τις πολύτιμες συμβουλές, αλλά και την εν γένει ηθική συμπαράσταση.

Σκοπός των αναπτύξεων που ακολουθούν είναι να επιχειρηθεί, εν πρώτοις, μία εισαγωγική αξιολόγηση της συλλογής γνωμικών που περιέχονται στην Κ' Διάταξη και στον Επίλογο των «Τακτικών», καθώς τα ενλόγω γνωμικά αποτελούν και τη βάση αντών των αναπτύξεων. Κατά δεύτερον, παρουσιάζονται συνοπτικά οι πραγματείες δέκα στρατιωτικών συγγραφέων της άρχαιότητας που θεωρούνται ιδιαίτερης σημασίας για τις επιδράσεις τους στο έργο των «Τακτικών». Τέλος, εξαίρεται η σημασία της προσαρμοστικότητας στις στρατιωτικές ενέργειες και ακόμη, εξετάζεται η σημασία που απέδιδαν οι Βυζαντινοί στον θρησκευτικό παράγοντα για τη διεξαγωγή ενός πολέμου και υπογραμίζεται η έμφασή τους στο αξίωμα «Σύν Θεῷ δεῖ καὶ χεῖρας σαλεύειν» (Κ-77 –αντίστοιχο το αισώπειο ρητό «σύν Αθηνᾶ καὶ χεῖρα κίνει»), ώστε να αποφεύγουν τη μοιρολατρική προσέγγιση των ζητημάτων και να τα αντιμετωπίζουν με ρεαλισμό.

---

\* Καθηγητής στο Τμήμα Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Διευθυντής του Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών Πανεπιστημίου Αθηνών.

## I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

1. Το έργο *Τακτικά*, που αποδίδεται<sup>1</sup> στον διακριθέντα για την πολυμάθειά του βυζαντινό αυτοκράτορα Λέοντα Στ' τον «Σοφό» (866-912)<sup>2</sup>, παρουσιάζει ακόμη και στις ημέρες μας εξαιρετικό θεωρητικό

1. Τα *Τακτικά* αναφέρουν πράγματι στον τίτλο τους: «Λέοντος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ αὐτοκράτορος τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις», ενώ και στο κείμενό τους υπάρχουν δύο περικοπές, όπου ο Λέων κάνει λόγο για τις εκστρατείες του πατέρα του Βασιλείου Α' του Μακεδόνα (Θ-13 και ΙΗ-101). Επομένως, η παλαιότερη αμφισβήτηση (ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, «Wissenschaft und Recht für das Heer vom 6. bis zum Anfang des 10. Jahrhunderts», *Byzantinische Zeitschrift* 3 (1894) 437-457, σ. 438 επ.) μήπως τα *Τακτικά* θα μπορούσαν να αποδοθούν στον αυτοκράτορα Λέοντα Γ' τον Ισαυρο, δεν έχει επικρατήσει ως άποψη. Από την άλλη πλευρά, ο Λέων Στ' δεν φαίνεται να είχε ενεργό συμμετοχή σε πολεμικές επιχειρήσεις (μάλιστα από τον ΚΩΝΣΤ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟ χαρακτηρίζεται «λογιώτατος ἀλλά παντελῶς ἀπράκτος»: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήναι: Ελευθερουδάκης, τ. Δ', 1925<sup>5</sup>, βιβλ. 11, κεφ. β', σ. 64). Οπότε στη σύνταξη των *Τακτικών* πιθανολογήθηκε ότι η βασική επεξεργασία έγινε μεν υπό την επίβλεψή του, αλλά από τους στρατιωτικούς του ηγήτορες και ιδίως, κατά τον ΚΩΝΣΤ. ΑΜΑΝΤΟ (*Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τ. Β', Αθήναι: ΟΕΔΒ, 1957, σ. 46 και σημ. 2), από τον στρατηγό του και μετέπειτα αρχιστράτηγο Νικηφόρο Φωκά (συνονόματο του γνωστού Βυζαντινού αυτοκράτορα), ο οποίος μνημονεύεται επίσης στα *Τακτικά* (π.χ. IE-38). Αρκετά πιθανή φαίνεται πάντως και η άποψη ότι το έργο αυτό, έργο στηριγμένο σε παλαιότερες πηγές και όχι τόσο σε προσωπικές εμπειρίες, γράφτηκε από τον ίδιο τον Λέοντα Στ', ο οποίος άλλωστε ήδη στα χρόνια της νεότητάς του είχε συγγράψει το πόνημα «Προβλήματα», με ερωταποκρίσεις στο Στρατηγικόν του Μαυρικίου, τη βασική δηλ. ἀμεση πηγή των «Τακτικών» (πρβλ. HERBERT HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 2. Band, München: Beck, 1978, κεφ. 12, σ. 321 επ.: 331 και ελλην. μτφρ. του κεφαλαίου αυτού από τον Ταξιάρχη Κόλια στο έργο HERBERT HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Γ', Αθήναι: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2005, σ. 169) και ο οποίος, επιπλέον, κατά την κρατούσα γνώμη, συνέταξε ο ίδιος επίσης τις «Νεαρές» που εκδόθηκαν κατά τη βασιλεία του.

2. Η προσωνυμία Σοφός ή Φιλόσοφος που προσδόθηκε στον Λέοντα Στ' αποτελούσε πράγματι τον υψηλότερο βαθμό που απονεμόταν τότε από το αυτοκρατορικό πανεπιστήμιο, ενώ και σήμερα ακόμη ο Λέων Στ' θεωρείται ως ο επιφανέστερος νομοθέτης του Βυζαντίου μετά τον Ιουστινιανό: LOUIS BREHIER, *Vie et mort de Byzance*, Paris Albin Michel, 1969, σ. 123 επ.: βλ. επίσης ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, «Εισαγωγή» στο πολύ σημαντικό έργο του: *Οι Νεαρές Λέοντος Στ' του Σοφού*, Αθήναι: Ηρόδοτος, 2007, σ. 17, κατά τον οποίο από όλους τους αυτοκράτορες της δυναστείας των Μακεδόνων το επιβλητικότερο νομοθετικό έργο έχει να επιδείξει ο Λέων Στ', ο επιλεγόμενος Σοφός ή Φιλόσοφος. Πάντως, κατά τον CYRIL MANGO (*Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, Αθήναι: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθν. Τραπέζης, 2010, μτφρ. Δημ. Τσουγκαράκης, α' αγγλ. έκδ. 1980, σ. 169), εκείνος που ενσάρκωσε πληρέστατα το ιδεώδες του σοφού αυτοκράτορα ήταν [όχι ο Λέων Στ', αλλά] ο γιος του, ο Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος».

και πρακτικό ενδιαφέρον<sup>3</sup>. Ενδιαφέρει εν πρώτοις όσους ασχολούνται ειδικότερα με τη μελέτη των βυζαντινών κειμένων και του βυζαντινού πολιτισμού, καθώς και όσους εξειδικεύονται, από την άλλη πλευρά, στην έρευνα της στρατιωτικής επιστήμης, δεδομένου ότι το έργο αυτό αποτελεί ένα εγχειρίδιο με χρήσιμες συμβουλές προς τους επικεφαλής ενός στρατεύματος («στρατηγούς») για μιαν επιτυχή διεξαγωγή πολέμου ή και επιμέρους μαχών<sup>4</sup>. Ενδιαφέρει όμως εξίσου και κάθε μορφωμένο άνθρωπο, ο οποίος αντιμετωπίζει τη ζωή ως μια μορφή αγώνα και ο οποίος θα ήθελε σ' έναν τέτοιο αγώνα να εμβαθύνει στους εφικτούς τρόπους για μιαν επιτυχημένη πορεία νίκης με τις μικρότερες δυνατάτες απώλειες<sup>5</sup>.

2. Βέβαια, ο τίτλος του έργου (Τακτικά) παραπέμπει σε θέματα στρατιωτικής τακτικής, δηλ. σε θέματα που αφορούν την επιτυχή διεξαγωγή μιας συγκεκριμένης μάχης μέσω της κατάλληλης συγκρότησης, τοποθέτησης, μετακίνησης και εξοπλισμού του στρατεύματος<sup>6</sup>. Επίσης, και ο ίδιος ο συγγραφέας των Τακτικών θεωρεί ότι το έργο του μπορεί να συμβάλει σε σπουδαίες εφαρμογές της «τακτικής θεωρίας» (Κ-1), έτσι ώστε να εξασφαλισθεί ειρήνευση και, άρα, βίος

3. Ήδη πάντως και σε προγενέστερες εποχές, τα Τακτικά είχαν αποσπάσει τον θαυμασμό των ασχολουμένων με τη στρατιωτική επιστήμη, ο δε πρίγκιψ του Ligne (18<sup>ος</sup> αι.) λέγεται ότι τα χαρακτήρισε έργο «αθάνατο» και τοποθέτησε τον Λέοντα Στ' πλάι στον Φρειδερίκο τον Μέγα και πάνω από τον Ιούλιο Καίσαρα – βλ. ΑΙΚΑΤ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. B2, έτη 867-1081, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1997, σ. 50 και σημ. 3, όπου και παραπομπή στο έργο HANS DELBRÜCK, *Geschichte der Kriegskunst*, τ. IV, Berlin 1920, σ. 180.

4. Σύμφωνα με τον σκοπό αυτό, στα Τακτικά χρησιμοποιούνται, όπως ομολογείται από τον ίδιο τον συγγραφέα τους (Ε-70), απλές και συνήθεις εκφράσεις, από αυτές που μεταχειρίζονται όσοι θητεύουν στον στρατό.

5. Με την έννοια αυτή, το περιεχόμενο ενός τέτοιου έργου σχετίζεται όχι μόνο με στρατιωτικές ή άλλες συναφείς ενέργειες, αλλ' επίσης, μεταξύ άλλων, με τη διοίκηση επιχειρήσεων (πρόβλ. HANS H. HINTERHUBER, *Strategische Unternehmungsführung*, Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2004<sup>7</sup>) και με τους τρόπους συμπεριφοράς στην αντιμετώπιση προβλημάτων (βλ. π.χ. HANS-JOACHIM NIEMANN, *Die Strategie der Vernunft: Rationalität in Erkenntnis*, Braunschweig / Wiesbaden: Vieweg, 1993, ιδίως σ. 116 επ.: Strategien der Moral, καθώς και ROBERT GREENE, *Πόλεμος. Οι 33 στρατηγικές του*, Αθήνα: Έσοπτρον, 2006, μτφρ. Βασιλ. Ασπιώτου).

6. Πρόβλ. Αιλιανού του Τακτικού, *Τακτική θεωρία*, III. 2 επ. και Τακτικά, Διάταξις Α', 1 επ. και Ε-58, καθώς και CARL VON CLAUSEWITZ, *Περί του Πολέμου*, 1832-1834, III. 1 επ. και III. 10, όπου ως τακτική ορίζεται η εκτέλεση των συγκρούσεων και ως στρατηγική η τέχνη της συνετής χρησιμοποίησης των πιθανοτήτων που οι συγκρούσεις προσφέρουν.

«ἀκινδυνότατός τε καί ἀλυπώτατος» στους πολίτες μιας χώρας (Ε-1 και Κ-221). Ωστόσο, όπως προκύπτει από το όλο έργο και ιδίως από τα δύο τελευταία κεφάλαια του, εξίσου με τα ζητήματα της τακτικής αναπτύσσονται σ' αυτό και εκείνα της στρατηγικής, δηλ. αυτά που σχετίζονται με την επεξεργασία και την εκτέλεση ενός σχεδίου συνολικής δράσης για την επιτυχή διεξαγωγή ενός πολέμου, άρα ενός συνόλου μαχών.<sup>7</sup> Άλλωστε, και η ίδια η λέξη «στρατηγική» καθιερώθηκε στις σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες μέσα από μεταφράσεις του εν λόγω έργου του Λέοντα Στ', αρχικά στα γαλλικά ως «stratégie» (1771), στη συνέχεια στα γερμανικά ως «Strategie» (1777) και έπειτα στα αγγλικά ως «strategy» (1810)<sup>8</sup>.

3. Όμως, τα θέματα της στρατηγικής προσεγγίζονται στο έργο Τακτικά όχι υπό το πρίσμα της σύγχρονης ιδέας περί ολοκληρωτικού πολέμου, δηλ. της πάση θυσία αποφασιστικής νίκης και εξόντωσης του αντιπάλου, αλλά από την οπτική γωνία της επικράτησης επί του αντιπάλου με τις μικρότερες δυνατές ζημίες. Χαρακτηριστική είναι εν προκειμένω η ακόλουθη θεμελιώδης προτροπή των «Τακτικών» προς τον επικεφαλής του στρατεύματος (στρατηγό): «Θεωρώ ότι είναι α-

7. Ένας ακόμη ενδιαφέρων ορισμός των δύο εννοιών, στρατηγικής και τακτικής, περιέχεται στο έργο Ανωνύμου, *Περί Στρατηγικής*, το οποίο ανάγεται στα μέσα του 6<sup>ου</sup> αι. μ.Χ. : Η στρατηγική, κατά το έργο αυτό, είναι η μέθοδος με την οποία υπερασπίζεται κανείς τις δικές του κτήσεις και κατανικά τους εχθρούς του («στρατηγική τοίνυν ἐστὶ μέθοδος, καθ' ἦν τις στρατηγῶν τὰ μὲν οὐκεῖα φυλάξειν, τῶν δὲ πολεμίων καταγωνίσαιτο»), ενώ τακτική είναι η επιστήμη που μας παρέχει τη δυνατότητα να οργανωθεί και να ελίσσεται ένα πλήθος οπλισμένων ανθρώπων με πειθαρχημένο τρόπο («τακτική ἐστιν ἐπιστήμη καθ' ἦν τις πλῆθος ἀνθρώπων μεθ' ὅπλων συντάξαι τε καὶ κινῆσαι κατά καιρὸν δύναται»): GEORGE T. DENNIS (text, translation, and notes), *Three Military Byzantine Treatises*, Dumbarton Oaks: Research Library and Collection, Washington, D.C., 1985, σ. 20-21 και 44-45 –για το έργο αυτό βλ. και κατωτ., σημ. 12. Ειδική μορφή στρατηγικής αποτελεί η λεγόμενη υψηλή στρατηγική (grand strategy), δηλ. εκείνη η οποία αποφασίζεται στο υψηλότερο επίπεδο ηγεσίας μιας χώρας, με ισόρροπη συνεκτίμηση των συναφών στρατιωτικών, πολιτικών, διπλωματικών, οικονομικών κ.λπ. ζητημάτων και με στόχο τη διαφύλαξη των μακροπρόθεσμων συμφερόντων αυτής της χώρας σε περιόδους τόσο ειρήνης, όσο και πολέμου – βλ. ΧΑΡ. ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική*: 6<sup>ος</sup> -11<sup>ος</sup> αιώνας, Αθήνα: εικδ. Ποιότητα, 2007<sup>5</sup>, σ. 15 επ. και ADRIAN GOLDSWORTHY, «War», στο έργο: PH. SABIN/HANS VAN WEES/MICHAEL WHITBY (eds.), *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, Cambridge/New York etc.: Cambridge Univ. Press, τ. 2, 2007, 76-121:77.

8. Βλ. λήμμα «Strategy» στην ηλεκτρονική εγκυκλοπαίδεια Wikipedia, σ. 1, με παραπομπή στο έργο της BEATRICE HEUSER, *The Evolution of Strategy: Thinking War from Antiquity to the Present*, Cambridge Univ. Press, 2010, σ. 5 επ.

σφαλέστερο και αφελιμότερο να υπερισχύει κανείς του εχθρού με τον σχεδιασμό και τη στρατηγική («στρατηγία»), παρά με τη φυσική βία, τη δύναμη και τους κινδύνους μιας εκ του συστάδην μάχης» (Διάταξις Κ-12).

4. Είναι γεγονός ότι η στρατηγική αυτή προσέγγιση της «αναίμακτης επικράτησης» (π.χ. μέσω διπλωματίας ή «εξαγωγής πολιτισμού») απετέλεσε για τους Βυζαντινούς πρωταρχική επιδιωκόμενη επιλογή καθ' όλη την υπερχιλιετή ύπαρξη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ώστε να διασφαλίζονται ή και να επεκτείνονται τα αχανή της σύνορα χωρίς την οικονομική και κυριολεκτική αιμορραγία που συνεπάγεται ένας πόλεμος. Άλλωστε, όπως αναφέρεται και στο έργο (Ε-71), η ίδια η συγγραφή των «Τακτικών» στόχευε πρωτίστως στην καταγραφή κανόνων στρατηγικής και τακτικής προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι απειλές και οι κίνδυνοι που εκπορεύονταν εκείνη την εποχή κατά του Βυζαντίου από τους λεγόμενους Σαρακηνούς, κυρίως, δηλ., κατά τη σύγχρονη ερμηνεία αυτού του όρου<sup>9</sup>, από τους Αραβες και γενικότερα τους μουσουλμάνους, αλλ' επίσης τους Κούρδους. Από την άλλη πλευρά, είναι επίσης γεγονός ότι η στρατηγική της «αναίμακτης επικράτησης» δεν χαρακτηρίζεται πάντοτε από το στοιχείο του «εὐ ἀγωνίζεσθαι» (fair play), καθώς προϋποθέτει ευρηματικότητα που φθάνει αρκετά συχνά έως τα όρια της πανουργίας και της εξαπάτησης του αντιπάλου. Ωστόσο, πρόκειται για μεθοδεύσεις με διαχρονικό χαρακτήρα, που χαρακτηρίζαν ανέκαθεν, έστω και με διακυμάνσεις, ολόκληρη την τέχνη του πολέμου έως την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης 1789, οπότε και άρχισαν να υιοθετούνται οι νεότερες ιδέες περί ολοκληρωτικού πολέμου. Ήδη, άλλωστε από την αρχαιότητα είναι γνωστές οι περιπτώσεις όχι μόνο του ομηρικού Οδυσσέα, που επέτυχε με τον Δούρειο Ίππο του όσα δεν κατά-

9. Βλ. Ed. N. LUTTWAK, *La grande strategia dell' Impero bizantino*, Milano: Rizzoli, 2009, σ. 351, όπου μάλιστα γίνεται παραπομπή και στο έργο του Έλληνα επιστήμονα Καθηγητή Χαράλαμπου Παπασωτηρίου: Ch. PAPASOTIRIOU, *Byzantine Grand Strategy*, PhD thesis, Stanford University, 1991, σ. 99 επ. (υπενθυμίζεται ότι το έργο αυτό έχει κυκλοφορήσει αναθεωρημένο και στην ελληνική γλώσσα: ΧΑΡ. ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Βυζαντινή στρατηγική*, ανωτ., σημ. 7). Για τους εξωτερικούς (κυρίως μωαμεθανούς) εχθρούς που απειλούσαν αμεσότερα το Βυζάντιο κατά την εποχή του Λέοντα Στ', δηλ. χαλιφάτο στη Μικρά Ασία, τους πειρατές της Κρήτης στο Αιγαίο και τους Σαρακηνούς της βόρειας Αφρικής στην Ιταλία και τη Σικελία, αλλά και τους Βουλγάρους στα βόρεια σύνορα, βλ. π.χ. LOUIS BRÉHIER, *Vie et mort de Byzance*, ανωτ., σημ. 2, σ. 130.

φεραν τα στρατεύματα των Ελλήνων επί δέκα συναπτά έτη, αλλά και ιστορικών προσώπων, που με δόλια μέσα παρέσυραν τον αντίπαλό τους σε καταστροφικές γι' αυτόν ενέργειες. Τούτο συνέβη π.χ. με το τέχνασμα του Θεμιστοκλή να αποστείλει στον πέρση βασιλέα Ξέρξη, τον περσικής καταγωγής έμπιστο δούλο του Σίκκινο και να του πει ότι δήθεν οι Έλληνες στη Σαλαμίνα ετοιμάζονταν έντρομοι να φύγουν και ότι άρα ο Ξέρξης, εάν ήθελε να τους εξουδετερώσει, έπρεπε να σπεύσει και να κλείσει τις διόδους διαφυγής (Ηρόδοτος, Η' 75 - πρβλ. και Η' 110, Πλουτάρχου, Θεμιστοκλής 12, Φροντίνος, II.2.14, Πολύαινος, I.30.3). Επέτυχε έτσι ο Θεμιστοκλής με τον ευφυή αυτό τρόπο να παρασύρει τον πέρση βασιλέα σε ναυμαχία στα στενά της Σαλαμίνας, όπου τα ογκώδη και πολυάριθμα περσικά πλοία εγκλωβίσθηκαν και έχασαν κάθε δυνατότητα ελιγμών, σε αντίθεση με τα ελληνικά, που απέκτησαν πρωτοβουλία κινήσεων και κατήγαγαν τη γνωστή πρωταρχικής σημασίας νίκη. Εξάλλου, οι μεθοδεύσεις αυτές, όσο και αν σήμερα θεωρούνται ότι δεν είναι απολύτως συμβατές με βασικούς κανόνες ηθικής και δεοντολογίας, όμως επιβεβαιώνουν από την πλευρά τους με πανηγυρικό τρόπο το γνωστό αγγλοσαξωνικό ρητό, ότι «στον έρωτα και στον πόλεμο όλα επιτρέπονται» (all is fair in love and war), ένα ρητό το οποίο, ιδίως σε περίπτωση αμυντικού πολέμου, ενδέχεται να δικαιολογεί κάθε είδους μέσα προς αποτροπή ενός θανάσιμου κινδύνου για μια χώρα και τους πολίτες της. Άλλωστε, όπως είχε επισημάνει με οξυδέρκεια ο Θουκυδίδης (1.75 in fine - μτφρ. Ελ. Βενιζέλου), «Κανείς δέν ήμπορεῖ νά κατηγορηθῇ διότι εύρισκόμενος ἐνώπιον τῶν μεγίστων κινδύνων ζητεί νά εξασφαλίσῃ τά συμφέροντά του». Γι' αυτό εξάλλου και το Διεθνές Δίκαιο αναγνωρίζει και δικαιολογεί υπό προϋποθέσεις τα λεγόμενα «τεχνάσματα του πολέμου» (πρβλ. á. 37 παρ. 2 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου Ι στις Συμβάσεις της Γενεύης για την προστασία των θυμάτων ενόπλων συγκρούσεων: ν. 1786/1988).

5. Μολονότι το έργο *Τακτικά* είναι το εκτενέστερο στο είδος του<sup>10</sup> στρατιωτικό έργο της βυζαντινής γραμματείας, έχοντας μάλιστα αποτελέσει, ιδίως μετά τη μετάφρασή του στα λατινικά το 1554, βασικό

10. Πρβλ. HERBERT HUNGER στο προαναφερθέν (ανωτ., σημ. 1) έργο του "Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner", 2. Band, κεφ. 12, σ. 321 επ.: 333 και ελλην. μτφρ. του κεφαλαίου αυτού από τον Ταξιάρχη Κόλια στο έργο *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Γ', 171.

εγχειρίδιο στρατιωτικής τέχνης, όμως, δεν θα πρέπει να νομισθεί ότι εμφανίζει πρωτοτυπία στις ιδέες του περί στρατηγικής και τακτικής. Άλλωστε ούτε ο συντάκτης του κειμένου διεκδικεί τέτοιο τίτλο τιμής, και, αντιθέτως, επανειλημμένα κάνει λόγο, π.χ. ήδη στον αριθμό 1 της Διατάξεως Κ' (20) («Περὶ διαφόρων γνωμικῶν κεφαλαίων»), περί του ότι το υλικό του έργου συγκεντρώθηκε «ἐκ πολλῶν παλαιῶν καὶ στρατηγικῶν συνταγμάτων», δηλ. από πολλές αρχαίες πηγές και στρατιωτικές πραγματείες, ενώ αντίστοιχα λέγονται π.χ. και στον αρ. 69 του Επιλόγου («...ἐκ τῶν εἰρημένων παρὰ τῶν ἀρχαίων...»). Πάντως, ο ερανισμός στοιχείων από παλαιότερα έργα αποτελούσε συνήθη και γενικώς αποδεκτή μέθοδο στο Βυζάντιο τόσο σε γενικό επίπεδο επιστημονικών πονημάτων, όσο και στο ειδικότερο επίπεδο των στρατιωτικών εγχειριδίων. Υπάρχουν, έτσι, ρητές αναφορές για χοησμοποίηση υλικού από παλαιότερους συγγραφείς π.χ. στο Στρατηγικόν του Μαυρικίου (Πρόλογος, 15), στον Βεγέτιο (Πρόλογος Ι.3-4· αντίστοιχο σκεπτικό μπορεί κανείς να εντοπίσει και σε ορισμένες *constitutiones* του Ιουστινιανού), καθώς επίσης, όπως θα σημειωθεί κατωτέρω (παρ. 13 και 14), στον Αιλιανό και τον Αρριανό.

## II. ΕΜΜΕΣΕΣ ΚΑΙ ΑΜΕΣΕΣ ΠΗΓΕΣ ΤΩΝ ΤΑΚΤΙΚΩΝ

### 1. «Στρατηγικόν» Μαυρικίου

6. Παρά τις διαβεβαιώσεις, όμως, του συγγραφέα των Τακτικών, ότι άντλησε το υλικό του εν γένει από αρχαίες πηγές και προγενέστερες στρατιωτικές πραγματείες, στην πραγματικότητα, κύρια πηγή του υπήρξε το κατά τρεις περίπου αιώνες παλαιότερο «Στρατηγικόν», έργο που θεωρείται το πληρέστερο στρατιωτικό εγχειρίδιο της βυζαντινής εποχής<sup>11</sup> και που συνετάγη, όπως φαίνεται, επί των ημερών του βυζαντινού αυτοκράτορα Μαυρικίου (γεννήθηκε το 540 και βασίλευσε κατά την περίοδο 582-602)<sup>12</sup>. Όμως, και το έργο αυτό διαμορ-

11. Έτσι, ED. N. LUTTWAK, *La grande strategia del Impero byzantine*, ανωτ. (σημ. 9), κεφ. 11, σ. 306.

12. Σημειώνεται ότι για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης χοησμοποιήθηκε η έκδοση: *Das Strategikon des Maurikios*, Einführung, Edition und Indices von GEORGE T. DENNIS, Übersetzung von Ernst Gamillscheg, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 17], 1981. Στο έργο αυτό (ιδίως σ. 16-18) παρουσιάζονται και τα επιχειρήματα για τον πιθανό συντάκτη αυτού

φώθηκε με βάση προγενέστερες πηγές και αποτελεί, κατά κάποιο τρόπο, ένα παλίμψηστο (όπως άλλωστε και τα *Τακτικά*), στο οποίο μπορεί κανείς να διακρίνει επιδράσεις από όλους εκείνους τους αρχαίους Έλληνες και Ρωμαίους συγγραφείς των οποίων σώζονται έργα συναφή με την τέχνη του πολέμου. Σημειώνεται, πάντως, ότι στις αναπτύξεις που ακολουθούν και για λόγους μεθοδολογίας, η προσοχή επικεντρώνεται σε συγγραφείς που πραγματεύθηκαν τα στρατιωτικά ζητήματα κατά συστηματικό τρόπο και όχι σε συγγραφείς γενικών ιστορικών έργων, όπως π.χ. ο Ηρόδοτος, ο Θουκυδίδης, ο Ξενοφών, ο Πόλυβιος, Διόδωρος ο Σικελιώτης, ο Πλούταρχος και ο Αρριανός, οι οποίοι απλώς αναπτύσσουν κάποιες σκέψεις ή παρέχουν κάποιες πληροφορίες στρατιωτικού ενδιαφέροντος παρεμπιπτόντως, στο πλαίσιο δηλ. μιας άλλης, ευρύτερης περιγραφής ιστορικών γεγονότων (στην αγγλοσαξωνική νομική ορολογία θα μπορούσε κανείς να κάνει εδώ λόγο για «*obiter dicta*»). Με τον μεθοδολογικό αυτόν περιορισμό, στη συνέχεια θα επιχειρηθεί η σύντομη παρουσίαση του έργου εννέα στρατιωτικών συγγραφέων που θεωρούνται αποφασιστικής σημασίας για τις επιδράσεις τους, έμμεσες ή άμεσες, στο έργο των *Τακτικών*, χωρίς πάντως να λαμβάνονται εδώ υπόψη παραφράσεις, συνόψεις, ή διασκευές των έργων τους. Η παρουσίαση των έρ-

---

των στρατιωτικού εγχειριδίου -σχ. βλ. και CLAUDIA GIUFFRIDA, «*Disciplina Romanorum. Dall' Epitoma di Vegezio allo Strategikon dello Pseudo-Mauricius*», in: C. GIUFFRIDA e M. MATZA (a cura di), *Le trasformazione della cultura nella tarda antichità*, Roma, 1981, vol. II, σ. 837-860: 846 επ. Ο ίδιος αυτός επιμελητής έκδοσης, ο GEORGE T. DENNIS (1923-2010), ομότιμος Καθηγητής Ιστορίας του Catholic University of America και βαθύς γνώστης των ζητημάτων που συζητούνται εδώ, έχει ακόμη εκδώσει, μεταφράσει και σχολιάσει τα *Τακτικά Λέοντος Στ'*, καθώς επίσης τρία βυζαντινά στρατιωτικά εγχειρίδια λιγότερο γνωστά, δηλ. τα: (α) Ανωνύμου, *Περὶ Στρατηγικῆς* (μέσα 6<sup>ου</sup> αι.), (β) Νικηφόρου βασιλέως, *Περὶ Παραδρομῆς* (= περὶ αψιμαχιῶν), έργο που φαίνεται ότι συντάχθηκε κατ' εντολή του αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά (βασίλευσε κατά τα έτη 963-969) και που αφορά κυρίως θέματα αμυντικής τακτικής κατά ενός εχθρού με συνεχώς μετακινούμενα μέτωπα, ειδικότερα, δε, κατά των Αράβων που διεξήγαν τότε ανταρτοπόλεμο στα ανατολικά ορεινά σύνορα της βυζαντινής αυτοκρατορίας), και (γ) Ανωνύμου, *Τακτικόν*, έργο που πιθανολογείται ότι συντάχθηκε από τον βυζαντινό στρατηγό Νικηφόρο Ουρανό (976-1025) για να χρησιμοποιηθεί από τον νεαρό τότε αυτοκράτορα Βασίλειο Β' τον Βουλγαροκτόνο και αναφέρεται σε θέματα στρατοπέδευσης και επιθετικής τακτικής στα βόρεια σύνορα της αυτοκρατορίας, κυρίως κατά Βουλγάρων, Πετσενέγγων και Ρώσων της περιοχής του Κιέβου. Η έκδοση των τριών αυτών πραγματειών τιτλοφορείται: *Three Byzantine Military Treatises, text, translation, and notes by GEORGE T. DENNIS*, Dumbarton Oaks, Research Library and Collection, Washington, D.C., 1985.

γων αυτών θα γίνει, ειδικότερα, με χρονολογική σειρά εμφάνισης των πονημάτων τους, ώστε να καθίσταται δυνατή, κάθε φορά, η ανίχνευση στα Τακτικά της επάλληλης σειράς στρωμάτων του παλίμψηστου μέσω της οποίας αποκαλύπτονται οι έμμεσες πηγές αυτού του έργου<sup>13</sup>, οι πηγές, δηλ., εκείνες που επέδρασαν στη διαμόρφωση του κειμένου των Τακτικών, έστω και αν δεν ήταν άμεσα γνωστές στον συντάκτη αυτού του έργου. Αξίζει τέλος να παρατηρηθεί, ότι τα περισσότερα από τα στρατιωτικά αυτά έργα συντάχθηκαν σε εποχές κατά τις οποίες οι πόλεμοι των χωρών στις οποίες ανήκαν οι συγγραφείς τους βρίσκονταν σε σημαντική έξαρση, έτσι ώστε να απαιτείται μια ιδιαίτερη εμβάθυνση σε θέματα στρατηγικής τόσο για την επίτευξη νίκης της χώρας τους, όσο επίσης και για την αποτροπή μιας στρατιωτικής της κατάρρευσης (η τελευταία επισήμανση αφορά ιδίως το έργο του Βεγέτιου, που γράφτηκε περί το τέλος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας). Ειδικότερα:

## 2. «Ιππαρχικός» Ξενοφώντος

7. Το πρώτο «εγχειρίδιο πολέμου» που διασώθηκε έως τις ημέρες μας είναι το έργο «Ιππαρχικός»<sup>14</sup>. Συγγραφέας του, ο γνωστός Αθηναίος στρατηγός, ιστορικός και μαθητής του Σωκράτη Ξενοφών (περ. 431-354 π.Χ.). Πρόκειται για ένα έργο όπου αναλύονται τα καθήκοντα ενός αρχηγού του ιππικού σε καιρό πολέμου και ειρήνης. Όμως, στο πλαίσιο αυτής της στενής, έως ένα βαθμό, θεματικής εξετάζονται

---

13. Μία εμπεριστατωμένη κριτική ανάλυση (αν και ενίστε με υπερβολές) του έργου των στρατιωτικών αυτών συγγραφέων και πολλών άλλων ήσσονος σημασίας ή και από μεταγενέστερες εποχές, μαζί με επισκόπηση των χειρογράφων μέσω των οποίων το έργο τους αυτό διασώθηκε και της διαθέσιμης συναφούς βιβλιογραφίας, καθώς και των υφισταμένων μεταφράσεων, υπάρχει στη μελέτη: ALFONSE DAIN (επιμ. J.A. DE FOUCALUT), *Les stratégitest byzantins*, in: περ. Travaux et memoires, II, 1967, Paris: Ed. E. DE BOCCARD, σ. 317-392, ενώ ανάλογη επισκόπηση, υπό το πρόσμα των θεμάτων της στρατηγικής, επιχειρείται και από τον EDWARD N. LUTTWAK, *La grande strategia dell' Impero bizantino*, ανωτ. (σημ. 9), σ. 271 επ. (κεφ. 10, 11, 12). Επίσης, χρήσιμη είναι η ανθολογία κειμένων από αρχαίους στρατιωτικούς συγγραφείς: BRIAN CAMPBELL, *Greek Military and Roman Military Writers. Selected Readings*, London/New York: Routledge, 2004.

14. Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης χρησιμοποιήθηκε η έκδοση του «Ιππαρχικού» από τη σειρά «Αρχαία Ελληνική Γραμματεία – Οι Έλληνες», τόμος 128: ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, Άπαντα, τ. 12, μτφρ.-σχόλια Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, με επιμ. έργου από τον ΒΑΣ. ΜΑΝΔΗΛΑΡΑ, Αθήνα: Κάκτος, 1993.

από τον Ξενοφώντα και ευρύτερα ζητήματα στρατηγικής και τακτικής, όπως οι τρόποι με τους οποίους επιτυγχάνεται η πειθαρχία των υφισταμένων (Ι.24 επ.), η συλλογή πληροφοριών μέσω ανιχνευτών και κατασκόπων (IV.5 επ.), η δημιουργία παραπλανητικών εντυπώσεων ως προς το μέγεθος του στρατεύματος (V.2), κ.λπ. Επίσης, αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι ο Ξενοφών διατυπώνει και ορισμένες γενικότερες αρχές στρατηγικής, όπως: το να μη διακινδυνεύει ο αρχηγός ποτέ εκουσίως μια μάχη εάν δεν είναι πρόδηλο ότι πλεονεκτεί έναντι του εχθρού (IV.13), το να προσβάλλει ο αρχηγός τα ασθενή σημεία των εχθρικών θέσεων, έστω και αν αυτά είναι απομακρυσμένα (IV.14), το να γίνεται αρπαγή της λείας του εχθρού χωρίς δισταγμό, όπως αντίστοιχα οι περδικογέρακες αρπάζουν ότι είναι αφύλακτο (IV.18), ακόμη, δε, το να μηχανεύεται ο αρχηγός τρόπους εξαπάτησης για κάθε περίπτωση, καθώς «ούδέν κερδαλεώτερον ἀπάτης ἐν πολέμῳ»(V.9).

### 3. «Πολιορκητικά» Αινεία του Τακτικού

8. Την ίδια περίπου εποχή με τον Ξενοφώντα, συγγράφει το έργο «Πολιορκητικά» ένας ακόμη στρατιωτικός ηγήτορας, Αινείας ο Τακτικός<sup>15</sup>, που πιθανολογείται ότι έζησε τον 4<sup>ο</sup> αι. π.Χ. και ότι διετέλεσε στρατηγός της αρκαδικής συμπολιτείας κατά τη μάχη της Μαντίνειας (361 π.Χ.). Όπως φανερώνει ο τίτλος του έργου του, πρόκειται και εδώ για μια ειδικότερη θεματική, δηλ. για το πώς πρέπει να αμύνονται οι κάτοικοι μιας πολιορκούμενης πόλης. Ωστόσο, θίγονται και στο έργο αυτό ζητήματα γενικότερου ενδιαφέροντος, όπως η αντιμετώπιση των συναμοσιών (11), η εξασφάλιση ομοψυχίας του στρατεύ-

15. Ο ακριβής τίτλος του έργου είναι: «Πῶς χρή πολιορκούμενον ἀντέχειν». Μία σύγχρονη απόδοση του έργου αυτού στα ελληνικά έχει εκδοθεί στη σειρά «Αρχαία Ελληνική Γραμματεία – Οι Έλληνες», τόμος 769: Αινεία του Τακτικού, Απαντα - Πολιορκητικά, επιμ. Φιλολογικής Ομάδας Κάκτου, Αθήνα: Κάκτος, 2001. Αξιόλογες μεταφράσεις υπάρχουν επίσης στα αγγλικά (μαζί με τα διασωθέντα αποσπάσματα του Αινεία) από τη Loeb Classical Library, London/New York: W. Heinemann/G.P. Putnam's Sons, 1923, σ. vii-225 (στον ίδιο τόμο υπάρχουν επίσης τα έργα «Τέχνη τακτική» του Ασκληπιόδοτου, σ. 227-340, και «Στρατηγικός» του Ονάσανδρου, σ. 341-527), με εμπεριστατωμένη εισαγωγή και σχόλια από μέλη του The Illinois Greek Club, καθώς και στα γαλλικά από την Collection Budé: *Enée le tacticien, Poliorcéétique, texte établi par ALPH. DAIN*, Traduit et annoté avec introduction par ANNE-MARIE BON, Paris: Les Belles Lettres, 1967.

ματος (14), η αποστολή μυστικών μηνυμάτων (31) κ.ά. Κριτική κατά ορισμένων σημείων του έργου είχε ασκήσει ήδη κατά την αρχαιότητα ο Πολύβιος (I,44).

#### 4. «Τέχνη τακτική» Ασκληπιόδοτον

9. Πραγματική άνθηση, πάντως, του είδους αυτού των στρατιωτικών εγχειριδίων σημειώνεται ευλόγως κατά την περίοδο των ρωμαϊκών κατακτήσεων. Έτσι, κατά τον 1<sup>ο</sup> αι. π.Χ. ο Ασκληπιόδοτος συγγράφει σε αττικίζουσα γλώσσα την πραγματεία «Τέχνη τακτική»<sup>16</sup>, όπου ασχολείται με τον τρόπο οργάνωσης και δράσης της φάλαγγας ως του κατ' εξοχήν στρατιωτικού σχηματισμού των Ελλήνων κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους. Το έργο έχει καθαρά τεχνικό χαρακτήρα και δεν προσφέρει γενικότερες σκέψεις στρατηγικής. Επίσης, και για τον ίδιο τον συγγραφέα του δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες, πέραν του ότι, πιθανόν στη Ρόδο, να παρακολούθησε μαθήματα του σημαντικού στωικού φιλοσόφου Ποσειδώνιου, με καταγωγή από τη Συρία.

#### 5. «Στρατηγικός» Ονάσανδρον

10. Αντίθετα, ιδιαίτερης αξίας και ευρύτερου χαρακτήρα είναι η πραγματεία «Στρατηγικός», που είναι αφιερωμένο στα καθήκοντα του στρατηγού κατά τον πόλεμο και αποτελεί το πρώτο ολοκληρωμένο εγχειρίδιο πολεμικής τέχνης, γραμμένο κατά τον 1<sup>ο</sup> αι. μ.Χ. (ίσως περί το 50 μ.Χ.) από τον πλατωνικό φιλόσοφο Ονάσανδρο ή Ονή-

16. Μία επιμελημένη έκδοση του έργου αυτού, με εκτενές εισαγωγικό σημείωμα από τον ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟ, εντάσσεται στη σειρά «Αρχαία Ελληνική Γραμματεία – Οι Έλληνες», τόμος 852: Ασκληπιόδοτον, Τέχνη τακτική (μαζί με το έργο Αιλιανού του Τακτικού, Τακτική Θεωρία), επιμ. Φιλολογικής Ομάδας Κάκτου, Αθήνα: Κάκτος, 2006. Ιδιαίτερα χρηστική είναι και η αγγλική μετάφραση που εντάσσεται στην προαναφερθείσα σειρά: Loeb Classical Library, London/New York: W. Heinemann/G.P. Putnam's Sons, 1923, σ. σ. 227-340 (στον ίδιο τόμο υπάρχουν επίσης τα έργα «Πολιορκητικά» Αινεία του Τακτικού, σ. vii-225, και «Στρατηγικός» του Ονάσανδρου, σ. 341-527), με εμπεριστατωμένη εισαγωγή και σχόλια από μέλη του The Illinois Greek Club, καθώς και η γαλλική μετάφραση στην Collection Budé: *Asclépiodote, Traité de tactique, texte établi et traduit avec introduction par LUCIEN POZNANSKI*, Paris: Les Belles Lettres, 1992.

σανδρο.<sup>17</sup> Ενδεικτικό της μεγάλης επίδρασης της πραγματείας αυτής είναι το γεγονός ότι μνημονεύεται ρητά και από τον Λέοντα Στ' στο έργο του *Τακτικά* (Διάταξις ΙΔ', 112 -βλ. και, χωρίς ρητή μνεία, τη Διάταξιν ΙΣΤ'16, με προφανή αναφορά στην περικοπή από τον Ονάσανδρο XIV.α'). Ειδικότερα, στην πραγματεία αναλύονται με συστηματικό και ορθολογικό τρόπο όλες εκείνες οι βασικές αρχές αλλά και οι τεχνικές ή πρακτικές που πρέπει να διέπουν την καλή οργάνωση και διοίκηση ενός στρατεύματος, ώστε κατά την ώρα της μάχης και του πολέμου, γενικότερα, να διασφαλίζεται η νίκη. Περιέχονται έτσι αναπτύξεις που, ξεκινώντας από τα προσόντα ενός καλού στρατηγού (Ι και ΙΙ) και την ανάγκη να έχει ο πόλεμος εύλογη και «δύκαιη» αιτία (IV.1), καταλήγουν με αναφορές για τον τρόπο συμπεριφοράς του στρατηγού μετά τη νίκη (XLII.L). Σημειώνεται ότι το έργο του Ονά-

17. Για σχολιασμένη απόδοση του έργου στη νεοελληνική γλώσσα βλ. την έκδοση: Ονάσανδρου, Απαντα – Στρατηγικός, επιμ. Φιλολογικής Ομάδας Κάκτου, Αθήνα: Κάκτος, 2002 (σειρά: «Αρχαία Ελληνική Γραμματεία – Οι Έλληνες», τόμος 1207), ενώ για την απόδοση του έργου στα αγγλικά κλασική θεωρείται η έκδοση στην προαναφερθείσα σειρά: Loeb Classical Library, London/New York: W. Heinemann/G.P. Putnam's Sons, 1923, σ. 341-527 (στον ίδιο τόμο υπάρχουν επίσης τα έργα «Πολιορκητικά» Αινεία του Τακτικού, σ. vii-225, και «Τέχνη τακτική» του Ασκληπιόδοτου, σ. 227-340), με εμπεριστατωμένη εισαγωγή και σχόλια από μέλη του The Illinois Greek Club. Κριτική έκδοση του έργου του Ονάσανδρου έγινε το 1822 από τον Αδαμάντιο Κοραή, μέσα στο πλαίσιο της προσπάθειάς του να βοηθήσει και με την κυκλοφορία ενός τέτοιου στρατιωτικού εγχειριδίου την πολεμική προσπάθεια των εξεγερμένων Ελλήνων· μάλιστα, αφιερώνει την έκδοση του έργου «τοῖς ύπερ ἐλευθερίας στρατευομένοις Ἐλλησι», ενώ στο τέλος του έργου παρατίθεται από τον Κοραή σε νεοελληνική απόδοση και ένα από τα πολεμικά ελεγεία του Τυρταίου -βλ. τα προλεγόμενα του έργου αυτού σε φωτοτυπική επανέκδοση με προλογικό σημείωμα από τη ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ: Αδ. ΚΟΡΑΗ, *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, τ. Γ', 1990, σ. 87-104. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η διδ. διατριβή του Werner PETERS, *Untersuchungen zu Onasander*, Bonn 1972, όπου ερευνώνται, μ.ά., οι επιδράσεις του Ονάσανδρου σε μεταγενέστερους στρατιωτικούς συγγραφείς, όπως ο Φροντίνος και ο Βεγέτιος (σ. 254 επ.). Για το θέμα αυτό βλ. και το λήμμα Onasander στην *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, 35. Halbband, Stuttgart: J.B. Metzler, 1939, σ. 406-407, γραμμένο από τους L.W. DALY και WILL. A. OLDFATHER. Σημειώνεται πάντως ότι από ορισμένους συγγραφείς, όπως ο Dain, αποδίδεται στο έργο του Ονάσανδρου μειωμένη σημασία, κυρίως λόγω έλλειψης πρωτότυπων σκέψεων («il n' a rien tiré de son savoir»), αν και γίνεται αποδεικτό, έστω και με ειδωνικό τρόπο, ότι το έργο αυτό εμπεριέχει ηθικές σκέψεις και συμβουλές φρόνησης, «που ισχύουν σε κάθε περίσταση πολέμου»: Alfonse DAIN (επιμ. J.A. DE FOUCault), «Les stratégistes byzantins», *Travaux et Mémoires* 2, ανωτ. (σημ. 13), σ. 317-392: 328-329.

σανδρού «Στρατηγικός» απευθύνεται στον ρωμαίο αξιωματούχο Κόιντο Βεράνιο, που διετέλεσε ύπατος και απεβίωσε στη Βρετανία το 59 μ.Χ., γεγονός το οποίο βοηθεί και στην ακριβέστερη χρονολόγηση του έργου, δηλ. ότι αυτό γράφτηκε περί την 6<sup>η</sup> δεκαετία του πρώτου αιώνα μ.Χ.

## 6. «*Strategemata*» Φροντίνου

11. Λίγο αργότερα από τον Ονάσανδρο φαίνεται ότι έζησε και ένας άλλος σημαντικός στρατιωτικός συγγραφέας της ρωμαϊκής αρχαιότητας, ο Σέξτος Ιούλιος Φροντίνος, που συνέγραψε στα λατινικά κατά τη χρονική περίοδο μεταξύ των ετών 84 και 88 μ.Χ. το έργο «Στρατηγήματα» (*Strategemata*)<sup>18</sup>, με εμφανείς επιδράσεις στην άντληση των στοιχείων του από τον Ονάσανδρο, αλλ' επίσης από ρωμαίους συγγραφείς όπως ο Τίτος Λίβιος, ο Σαλλούστιος, ο Ιούλιος Καίσαρ και ο Βαλέριος Μάξιμος. Όπως μαρτυρεί και ο τίτλος του έργου, εμπεριέχονται σ' αυτό παραδείγματα (*exempla*) για τον τρόπο με τον οποίο ο επικεφαλής ενός στρατεύματος μπορεί να αντεπεξέρχεται τις δυσκολίες και να επιλύει με ευρηματικότητα ζωτικά ζητήματα-ερωτήματα της στρατιωτικής του δράσης, π.χ. ως προς το πώς να επιλέγει την τοποθεσία της μάχης (II.2). Το ενδιαφέρον, όμως, του βιβλίου αυτού είναι ότι, σε αντίθεση με εκείνο του Ονάσανδρου, περιέχει πρωτίστως όχι θεωρητικές αναπτύξεις και συμβουλές, αλλά συγκεκριμένα παραδείγματα αντιμετώπισης τέτοιων ζητημάτων από τη στρατιωτική ιστορία, παλαιότερη και νεότερη. Με τον τρόπο αυτό ο συγγραφέας επιχειρεί να παρέχει στους στρατιωτικούς αξιωματούχους της εποχής του πρακτικά εφαρμόσιμες λύσεις σε σειρά κρίσιμων προβλημάτων, που αφορούν (σε αντιστοιχία με τα τρία βιβλία του): (α) την προετοιμασία του πολέμου, (β) τη διεξαγωγή - ολοκλήρωσή του και (γ) την πολιορκία (I.2) (ένα τέταρτο βιβλίο σχετικά με τα γνωρίσματα ενός

18. Στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιήθηκε η έκδοση: *Frontin, Kriegslisten*, επιμ. λατινικού κειμένου και γερμανικής μετάφρασης μαζί με εκτενή εισαγωγή και διεξοδικά σχόλια από τον GERHARD BENDZ, Berlin: Akademie Verlag, 1963 [Schriften und Quellen der Alten Welt, 10]. Υψηλού επιπέδου είναι και η έκδοση της Βιβλιοθήκης Loeb: *Frontinus. The Strategems and the Aqueducts of Rome*, transl. by Charles E. BENNETT and edited by MARY B. MC ELWAIN, London/Cambridge, Mass.: W. Heinemann Ltd/ Harvard Univ. Press, 1961, όπου και ανάλυση του θέματος για τη γνησιότητα ή μη του τέταρτου βιβλίου (σ. xix επ.).

στρατηγού, την τήρηση της πειθαρχίας, την επιβολή κυρώσεων κ.λπ., αμφισβητείται κατά πόσο μπορεί να αποδοθεί στον Φροντίνο). Τα θέματα κλιμακώνονται έτσι από το πώς καταστέλλεται μια ανταρσία (Ι.10) και το πώς αποσιωπώνται τυχόν αποτυχίες (ΙΙ.7), έως την παραπλανητική «υποχώρηση» (ΙΙΙ.11) και τη μεταχείριση προδοτών και αυτομόλων (ΙΙΙ.16). Σημαντικό είναι να τονισθεί ότι ο συγγραφέας άσκησε καθήκοντα ρωμαίου υπάτου τρεις φορές (73, 98, 100 μ.Χ.), καθώς και επαρχιακού διοικητή στη Βρετανία. Στο έργο του απηχούνται έτσι και οι προσωπικές του εμπειρίες από τον στρατιωτικό χώρο, δεδομένου ότι, όπως είναι γνωστό, οι (δύο) ρωμαίοι ύπατοι αποτελούσαν επί ένα έτος τους πραγματικούς αρχηγούς του ρωμαϊκού κράτους και είχαν, μεταξύ άλλων, την ευθύνη ηγεσίας του στρατού, διενεργώντας, άρα, τη στρατολόγηση, διοικώντας το στράτευμα κατά τις μάχες και διορίζοντας τους αξιωματικούς.

## 7. «Τακτική θεωρία» Αιλιανού του Τακτικού

12. Ένας ακόμη λόγιος που εντάσσεται στην κατηγορία των στρατιωτικών συγγραφέων, αλλά χωρίς να έχει ο ίδιος στρατιωτική ιδιότητα, είναι ο ελληνόφωνος Αιλιανός ο Τακτικός. Συνέγραψε το έργο «Τακτική θεωρία»<sup>19</sup> και έζησε λίγο αργότερα από τον Φροντίνο, στο τέλος του πρώτου και στις αρχές του δεύτερου αι. μ.Χ. (ίσως περί το 100 μ.Χ.). Όπως προκύπτει από το προοίμιο του έργου του, ο Αιλιανός γνώριζε τον Φροντίνο και εκδήλωνε γι' αυτόν ιδιαίτερο θαυμασμό, ενώ παράλληλα είχε υπόψη του και σειρά άλλων παλαιότερων έργων που ήταν προσβάσιμα στην εποχή του ως προς θέματα στρατηγικής και τακτικής (Ι.2). Πάντως, το δικό του έργο περιορίζεται στενά σε θέματα τακτικής, δηλ., όπως την ορίζει ο ίδιος (ΙΙ.2), στο πώς να παραλάβει κανείς ένα άτακτο πλήθος ανδρών και, αφού επιλέξει τους κατάλληλους, να τοποθετήσει τον καθένα στην προσήκουσα θέση. Περιλαμβάνονται έτσι θεματικές όπως το πώς χωρίζεται το στράτευμα σε μονάδες, πώς γίνεται η παράταξή του σε ώρα μάχης και πώς ενεργούνται οι κατάλληλες στρατιωτικές κινήσεις από την πλευρά

19. Βλ. την απόδοση του έργου αυτού στην νεοελληνική γλώσσα από τη Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, μαζί με εισαγωγή και σχόλια: Αιλιανού του Τακτικού, Τακτική θεωρία (εκδίδεται μαζί με την Τέχνη τακτική του Ασκληπιούδοτου), Αθήνα: Κάκτος, 2006, σ. 145 επ. (σειρά: «Αρχαία Ελληνική Γραμματεία – Οι Έλληνες», τόμος 852).

του πεζικού, των ιππέων, των αρμάτων και των ελεφάντων. Ενδιαφέροντος είναι, πάντως, να σημειωθεί ότι ο Αιλιανός θεωρεί πως το δικό του σύγγραμμα, σε αντίθεση με εκείνα παλαιότερων συγγραφέων, έχει σαφήνεια και απλουστευμένο ύφος κατάλληλο για να χρησιμεύει ως εισαγωγικό εγχειρίδιο και σε αναγνώστες μη μυημένους στα στρατιωτικά θέματα (Προοίμιον 4-5, I.3-4).

## 8. «Τέχνη τακτική» Αρριανού

13. Εντυπωσιακές ομοιότητες με το έργο του Αιλιανού εμφανίζει το συναφές έργο «Τέχνη τακτική»<sup>20</sup> του Αρριανού (95-175 μ.Χ.), που έχει παρεμφερές αντικείμενο και που εκτιμάται ότι γράφτηκε περί το 137 μ.Χ., ίσως με βάση προγενέστερο έργο άγνωστου συγγραφέα, το οποίο απετέλεσε κοινή πηγή τόσο για τον Αιλιανό όσο και για τον Αρριανό. Μάλιστα, σε μεγάλο βαθμό ταυτίζονται στο έργο του Αρριανού (I.1-2) ακόμη και τα ονόματα των συγγραφέων τούς οποίους αναφέρει ως πηγές του ο Αιλιανός (I.2). Από την άλλη πάντως πλευρά, θα πρέπει εδώ να υπομνησθεί ότι ο Αρριανός, που καταγόταν από τη Νικομήδεια της Βιθυνίας, υπήρξε κατά την αρχαιότητα σημαντικός συγγραφέας, με αξιόλογες επιδόσεις σε φιλοσοφικά και ιστορικά θέματα, όπως άλλωστε μαρτυρούν τα διασωθέντα έργα του «Διατριβαί Έπικτήτου» και «Άλεξάνδρον ἀνάβασις». Επιπλέον, υπενθυμίζεται ότι ο Αρριανός, έχοντας από τον πατέρα του την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη, έλαβε την εντολή από τον αυτοκράτορα Αδριανό να διοικήσει την Καππαδοκία σε θέση στρατηγού και απέκτησε έτσι αξιόλογη στρατιωτική εμπειρία, πολεμώντας ιδίως κατά του σαρματο-ιρανικού φύλου των Αλανών, βόρεια από τον Καύκασο, στην περιοχή της σημερινής Οσσετίας. Η εμπειρία του αυτή γίνεται εμφανής και σε πολλά σημεία του έργου του, το οποίο, επομένως, διαφοροποιείται ουσιαδώς από εκείνο του Αιλιανού, ιδίως εκεί όπου γίνονται αναφορές σε λαούς με τους οποίους, όπως λέγει ο Αρριανός, οι Ρωμαίοι ήλ-

20. Το σχετικά σύντομο έργο του Αρριανού περιλαμβάνεται μαζί με νεοελληνική απόδοση στο έργο: Αρριανού, Άπαντα, τ. 5, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια από τη Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Αθήνα: Κάκτος, 2005, σ. 145-241 (σειρά: «Αρχαία Ελληνική Γραμματεία – Οι Έλληνες», τόμος 1218). Βλ. επίσης Arrianus Flavius, *Téchnη τακτική καὶ ἔκταξις κατὰ Ἀλανῶν*, transl. and edited by JAMES G. DEVOTO, Chicago: Ares Publ., 1993.

θαν σε επικοινωνία και των οποίων μελέτησαν ή και υιοθέτησαν κάποιες πατροπαράδοτες στρατιωτικές ή άλλες συνήθειες (XXXIII.1).

### 9. «Στρατηγήματα» Πολύαινου

14. Σε διαφορετικό επίπεδο ύφους και περιεχομένου κινείται ένα έργο το οποίο τοποθετείται περί το 161 μ.Χ. και έχει ως συγγραφέα τον ελληνόφωνο (αττικίζοντα) Πολύαινο, δικανικό θήτωρ αλλά χωρίς στρατιωτική εμπειρία και με καταγωγή πιθανότατα από τη Νίκαια της Βιθυνίας. Το έργο αυτό φέρει την ονομασία «Στρατηγήματα»<sup>21</sup> και προφανώς ήδη με τον τίτλο του παραπέμπει ευθέως στο ομώνυμο λατινόφωνο έργο του Φροντίνου, που έχει, άλλωστε, αντίστοιχο περιεχόμενο.

15. Υπάρχουν όμως δύο ουσιώδεις διαφορές των έργων αυτών: Εν πρώτοις, ο Φροντίνος, όπως αναφέρθηκε ήδη (ανωτ., παρ. 11), θέτει συγκεκριμένα ζητήματα-ερωτήματα για την οργάνωση του στρατεύματος και τη διεξαγωγή του πολέμου, τα οποία επιχειρεί να απαντήσει μέσω ιστορικών παραδειγμάτων. Όμως στα παραδείγματα, σε αντίθεση με τον Πολύαινο, η έμφαση δεν προσδίδεται τόσο στην πανουργία και στη δολιότητα των στρατηγών που εφαρμόζουν τα «στρατηγήματα», όσο στην επινοητικότητά τους -έστω και με κάποια πονηρία (I.4)- να βρουν τελεσφόρα λύση σε μια δύσκολη στιγμή της στρατιωτικής τους δράσης. Χαρακτηριστικό αυτής της αντίληψης είναι και το γεγονός ότι ο Φροντίνος παραθέτει μία μόνο περίπτωση «προσχηματικής παρασπονδίας» (περί αυτής βλ. κατωτ., παρ. 33 επ.), δηλ. δόλιας καταστρατήγησης μιας συμφωνίας μέσα από διαστρεβλωτική ερμηνεία των διατάξεων της (IV.7.17 για τον αθηναίο στρα-

21. Δύο πρωτοποριακές εκδόσεις του έργου σε νεοελληνική απόδοση, με εισαγωγή και σχόλια, είναι: Πολύαινου, Απαντα («Στρατηγήματα»), με εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια από τη Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, με επιμέλεια ΒΑΣ. ΜΑΝΔΗΛΑΡΑ, Αθήνα: Κάκτος, τ. 1, 2, 3 (στον τρίτο τόμο περιλαμβάνεται και το έργο «Πολυαίνου Περικοπαί»), 1994 (σειρά: «Αρχαία Ελληνική Γραμματεία - Οι Έλληνες», τόμοι 319, 320, 321) και: Πολυαίνου Στρατηγήματα, μτφρ. Αλ. ΑΣΩΝΙΤΗ, σχόλια Αλ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ και εισαγωγή-επιμέλεια Απ. ΤΖΑΦΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήναι: Γεωργιάδης, τ. Α' 1994, τ. Β' 2004 και τ. Γ' 2004 (σειρά: «Βιβλιοθήκη των Ελλήνων»). Ως προς τις καταγραφές και τα χειρόγραφα μέσω των οποίων διασώθηκε το έργο του Πολύαινου έως τις ημέρες μας, βλ. ιδίως: FRIEDER SCHINDLER, *Die Überlieferung der Strategemata des Polyainos*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1973, ιδίως σ. 205 επ. ως προς τη διάσωση του έργου κατά τη βυζαντινή εποχή, που ενδιαφέρει εδώ ειδικότερα.

τηγό Πάχητα), και μάλιστα χωρίς να αφιερώνει στο θέμα αυτό ειδική ενότητα ως απάντηση σε ζήτημα-ερώτημα, ενώ, αντίθετα, ο Πολύαινος, όπως θα φανεί και κατωτέρω (παρ. 34-37), μνημονεύει σωρεία τέτοιων περιστατικών, στα οποία κυριαρχεί η δολιότητα και η εκλεπτυσμένη απάτη. Γενικότερα, στο έργο του Πολύαινου, και σε αντίθεση με αυτό του Φροντίνου, κύριος σκοπός, όπως τον διατυπώνει ο ίδιος, είναι η παρουσίαση ενεργειών οι οποίες οδηγούν στη νίκη χωρίς μάχη, αλλά με τέχνασμα και δόλο («...ἀμαχεί τέχνῃ καὶ δόλῳ περιγίγνεσθαι...»: I.3). Τα δόλια τεχνάσματα που στηρίζονται στην παγίδευση και εξαπάτηση του αντιπάλου αποτελούν επομένως το κύριο περιεχόμενο του έργου του Πολύαινου, χωρίς βεβαίως να λείπουν και περιστατικά ωμής βίας ή πρωτοφανούς σκληρότητας προς τον εχθρό.

16. Κατά δεύτερον, ο Φροντίνος –όπως σημειώθηκε ήδη- ακολουθεί μια μεθοδολογία που στηρίζεται πρωτίστως στη θεματική ανάπτυξη κρίσματων ζητημάτων-ερωτημάτων και μάλιστα με χρονολογική σειρά, από την προετοιμασία της μάχης έως τη διεξαγωγή και την ολοκλήρωσή της, έτσι ώστε όσοι χρησιμοποιούν το έργο του να γνωρίζουν λίγο-πολύ σε κάθε φάση των στρατιωτικών επιχειρήσεων το πώς θα αντιμετωπίσουν τα αντίστοιχα προβλήματα. Αντίθετα, στο έργο του Πολύαινου, ακολουθείται κατά βάση χρονολογική αλληλουχία γεγονότων από τα παλαιότερα προς τα νεότερα (συνολικά παρατίθενται περί τα 865 και πλέον περιστατικά!) και ταυτόχρονα υπάρχει κατάταξη της ύλης αποκλειστικά και μόνο με βάση τα πρόσωπα (ιστορικές προσωπικότητες και εθνότητες που εφάρμοσαν στρατηγήματα). Με αποτέλεσμα, το έργο να αποκτά τελικά ανεκδοτολογικό χαρακτήρα, συνήθη άλλωστε σε αρκετούς συγγραφείς εκείνης της εποχής (π.χ. Πλούταρχος, Αθήναιος), και να μην είναι άμεσα χρηστικό σε όσους πρόκειται να διεξαγάγουν μια μάχη ή ένα πόλεμο. Ανεξάρτητα πάντως, από αυτές τις επισημάνσεις, πρέπει να ομολογηθεί ότι το έργο του Πολύαινου εμπεριέχει πλούσιο υλικό σε θέματα στρατηγικής και τακτικής, όπως και γενικότερα πολύτιμο ιστορικό υλικό από πηγές που έχουν πλέον απολεσθεί. Επομένως, η μελέτη του έργου αυτού μπορεί να αποβεί χρήσιμη σε όσους ασχολούνται με θέματα στρατηγικής ή και με τη λεγόμενη «μικρή ιστορία», αρκεί βεβαίως να έχουν κατά νουν την παρατήρηση του Αδαμάντιου Κοραή στα «Προλεγόμενά» του για το έργο αυτό (1809), ότι, δηλ., ενίστε παρατηρούνται εκεί «ἀφιλόσοφος ἀκρισία», «μνημονικά ἀμαρτήματα» και καταγραφές «ἀπό ἄλλους ὅχι πολλῆς πίστεως ἀξίους

ίστορικους»<sup>22</sup>.

17. Σε κάθε περίπτωση, αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι το έργο του Πολύαινου υπέστη περί τα τέλη του 9ου αι. μια ριζική επεξεργασία, κατά τρόπο ώστε να περιορισθεί ο όγκος του έργου σε 356 (αναδιαμορφωμένα εν μέρει) περιστατικά και επιπλέον να κατανεμηθεί το υλικό του σε 58 κεφάλαια με θεματικά κριτήρια, δηλ. με βάση την προετοιμασία και τη διεξαγωγή ενός πολέμου, όπως και στο αντίστοιχο έργο του Φροντίνου. Σημαντικό είναι μάλιστα το γεγονός ότι το έργο αυτό, αγνώστου συγγραφέα, που ονομάσθηκε «Περικοπαὶ Πολυαίνου» (*Excerpta Polyaeni*), χρησιμοποιήθηκε και από τον Λέοντα Στ' Σοφό για τη συγγραφή των *Τακτικῶν*, π.χ. όσον αφορά τα χαρακτηριστικά ενός ιδανικού στρατηγού (στην αρχή των δύο έργων). Όμως, και το ίδιο το έργο του Πολύαινου «Στρατηγήματα» φαίνεται ότι ήταν γνωστό στον συγγραφέα των *Τακτικῶν*, δεδομένου ότι έχουν παρατεθεί από αυτόν στο έργο του αυτούσια περιστατικά των «Στρατηγημάτων», όπως π.χ. το υπ' αρ. VIII.16.2, για την επιβολή λιτότητας στο στρατόπεδο του ρωμαίου στρατηγού Σκιπίωνα, που επαναλαμβάνεται ως αρ. K-80 των *Τακτικῶν* (μία περίληψη του περιστατικού αυτού υπάρχει και στο έργο «Περικοπαὶ Πολυαίνου», III.8, ενώ σχετική μνεία γίνεται ήδη στον Φροντίνο IV.1.6).

## 10. «*Epitoma rei militaris*» Βεγέτιον

18. Τέλος, ένα ακόμη αξιομνημόνευτο έργο τακτικής και στρατηγικής έχει ως συγγραφέα τον ρωμαίο (μη στρατιωτικό) και πιθανότατα Χριστιανό P. Flavius Vegetius Renatus, γνωστότερο ως *Vegetius* (*Βεγέτιος*), που χρημάτισε μάλιστα οιονεί υπουργός οικονομικών (*comes sacrarum largitionum*). Το έργο αυτό έχει τίτλο «*Epitoma rei militaris*»<sup>23</sup>

22. Βλ. την προαναφερθείσα φωτοτυπική επανέκδοση των προλεγομένων του Κοραή: Α.Δ. ΚΟΡΑΗ, *Προλεγόμενα στον Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς*, τ. Β', 1988, με πρόλογο ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 4 επ. Σημειώνεται ότι η αρχική έκδοση του έργου από τον Κοραή έγινε το 1809 και απετέλεσε τον πρώτο τόμο στη σειρά «Πάρεργα» της «Έλληνικής Βιβλιοθήκης».

23. Για την παρούσα εργασία χρησιμοποιήθηκε κυρίως το έργο: P. Flavio Vegezio Renato, *L' arte della Guerra romana*, prefazione di CORRADO PETROCELLI, introduzione, traduzione e note di MARCO FORMISANO, Milano: Biblioteca Universale Rizzoli, 2003, πρβλ. και DANKFRIED SCHENK, «Flavius Vegetius Renatus. Die Quellen der Epitoma rei militaris», *Klio* 22 (1930) 39 επ.

(Επιτομή στρατιωτικής τέχνης), τοποθετείται χρονολογικά στην εποχή του βυζαντινού αυτοκράτορα Θεοδόσιου του Α' (379-395 μ.Χ.), είναι λατινόφωνο και περιλαμβάνει τέσσερα επί μέρους βιβλία: Ειδικότερα, το πρώτο βιβλίο αφορά τη στρατολόγηση και εκγύμναση νεοσυλλέκτων, καθώς και τη δημιουργία στρατοπέδων, το δεύτερο βιβλίο πραγματεύεται τα είδη στρατιωτικών σχηματισμών (ιδίως των λεγεώνων) και τα καθήκοντα των αξιωματικών και στρατιωτών που τις συγκροτούν, το τρίτο βιβλίο περιλαμβάνει γενικότερες συμβουλές για την προετοιμασία και τη διεξαγωγή μιας μάχης, κατά τα πρότυπα του Φροντίνου, ενώ το τέταρτο ασχολείται με τις πολεμικές μηχανές, την πολιορκία πόλεων και τη διενέργεια ναυμαχιών. Αποκορύφωμα, όμως, του έργου αποτελεί η τελευταία ενότητα (XXXVI) του τρίτου βιβλίου, με τίτλο «Γενικοί Κανόνες Πολέμου» (*Regulae bellorum generales*), όπου παρατίθενται με συνήθως επιγραμματικό ύφος 35 βασικές αρχές διεξαγωγής (ή μη διεξαγωγής!) ενός πολέμου. Οι αρχές αυτές άσκησαν, αργότερα, ιδιαίτερη επίδραση στην επεξεργασία βυζαντινών εγχειριδίων πολεμικής τέχνης, όπως τα *Τακτικά*, ενώ τις περιέλαβε και ο Νικολό Μακιαβέλλι στο τέλος του έργου του «Τέχνη του Πολέμου» (1520)<sup>24</sup>.

19. Εκτός από τους προαναφερθέντες «Γενικούς Κανόνες Πολέμου» του Βεγέτιου, αξίζει εδώ να αναφερθούν -με αντίστοιχο περιε-

24. Βλ. ελληνική μετάφραση του έργου αυτού στην έκδοση: ΝΙΚΟΛΟ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Έργα*, με εισαγωγή, επιλογή, μετάφραση ΤΑΚΗ ΚΟΝΔΥΛΗ, Αθήνα: Κάλβος, 1984, τ. 2, σ. 29 επ. Οι αρχές διεξαγωγής του πολέμου που περιέχονται στο έργο του Βεγέτιου παρατίθενται, κατά μεγάλο μέρος, στο 7<sup>ο</sup> βιβλίο του έργου «Τέχνη του Πολέμου» του Μακιαβέλλι, σ. 110 επ. της ελλην. μτφρ., ενώ επισημάνσεις για τη σχέση αυτή μεταξύ των δύο έργων γίνονται στη μελέτη: L.A. BURD, «Le fonti letterarie dell' «Arte della Guerra» di Niccolò Machiavelli, con diagrammi illustrate», *Atti della Reale Accademia dei Lincei* 4 (1896) 187-261, σ. 247-249. Βλ. επίσης: MARCO FORMISANO, «Strategie da manuale. L' arte della Guerra, Vegezio e Machiavelli», *Quaderni di Storia* 55 (2002) 99-127, σ. 113 επ. Πολλά στοιχεία γενικότερου χαρακτήρα, από αυτά που απαντούν και στα *Τακτικά*, ανευρίσκονται επίσης στα 4<sup>ο</sup> και 6<sup>ο</sup> βιβλία του Μακιαβέλλι, π.χ. ότι δεν πρέπει να δίνει κανείς μάχη εάν δεν πλεονεκτεί ή δεν αναγκάζεται (σ. 88 της ελλην. μτφρ.), ότι η πειθαρχία επιτυγχάνεται με μεγάλες τιμωρίες, αλλά και μεγάλες επιβραβεύσεις (σ. 96 επ.), ότι πρέπει να διασφαλίζεται μυστικότητα, αλλά και καλή πληροφόρηση για τα σχέδια του εχθρού (σ. 100), καθώς και ότι απέναντι σε απελπισμένους εχθρούς είναι καλύτερα να αποφεύγεται η μάχη (σ. 104). Ειδικότερα για την έννοια της *virtù* ως της κατά Machiavelli ικανότητας που φέρνει επιτυχία στα στρατιωτικά ζητήματα, βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Χ. ΣΤΕΙΡΗ, *Η θεωρία του Niccolò Machiavelli για την ηθική και το νόμο*, Αθήνα/Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2003, σ. 49.

χόμενο συμπερασματικών γνωμικών- το προαναφερθέν «Στρατηγικόν» του Μαυρικίου (κεφ.VIII,1 και 2), όπου περιέχονται 44 παραγγέλματα προς τον στρατηγό και 98 γνωμικά, καθώς και το εν προκειμένω έργο *Τακτικά*, όπου στο τέλος περιλαμβάνονται ένα κεφάλαιο (Διάταξις Κ') με 221 «γνωμικά κεφάλαια» και ο Επίλογος με άλλα 73 γνωμικά, άρα συνολικά 294 γνωμικά. Είναι προφανές ότι τα γνωμικά αυτά από τα *Τακτικά Λέοντος Στ'* του Σοφού συνιστούν κατά κάποιο τρόπο την πεμπτουσία της στρατηγικής και τακτικής του Βυζαντίου, τουλάχιστον κατά τον χρόνο συγγραφής αυτού του έργου (περί το τέλος του 9ου αιώνα) και ότι αποτελούσαν ήδη παλαιόθεν το ευκολότερα προσβάσιμο μέρος (άρα και το πλέον χρησιμοποιήσιμο) μιας στρατιωτικής πραγματείας. Γι' αυτό και η μελέτη των γνωμικών αυτών παρουσιάζει και για την παρούσα μελέτη ξεχωριστό ενδιαφέρον, καθώς επιτρέπει μια εις βάθος κατανόηση του γενικότερου τρόπου με τον οποίο είχαν συλλάβει οι Βυζαντινοί την τέχνη του πολέμου. Συνακόλουθα, οι αναπτύξεις της παρούσας μελέτης επικεντρώνονται πρωτίστως σε αυτά τα 294 γνωμικά. Ως προς τον τρόπο παραπομπής τους, τα μεν γνωμικά που περιλαμβάνονται στην εικοστή (Κ') Διάταξη των *Τακτικών* σημειώνονται με το γράμμα Κ και τον αριθμό του γνωμικού (π.χ. Κ-163), ενώ αυτά που περιέχονται στον ακολουθούντα Επίλογο («Υπόθεσις Επιλόγων») παρατίθενται με το γράμμα Ε και τον αντίστοιχο αριθμό του γνωμικού (π.χ. Ε-19).

20. Όπως προαναφέρθηκε ήδη (ανωτ., παρ. 6), σκοπός της παρούσας μελέτης είναι, μεταξύ άλλων, να ερευνηθούν οι άμεσες ή έμμεσες επιδράσεις που ασκήθηκαν στη διαμόρφωση αυτών των γνωμικών από παλαιότερες πηγές του παλίμψηστου, με έμφαση στα στρατιωτικά έργα που παρουσιάσθηκαν ήδη εν συνόψει προηγουμένως και που μνημονεύονται στην παρούσα μελέτη μόνον ως προς το ακριβές χωρίο τους, με αναφορά δηλ. μόνο στον συγγραφέα τους και όχι στο ίδιο το έργο. Μια τέτοια έρευνα πηγών είναι, πιστεύω, χρήσιμη όχι μόνον από την άποψη της εμβάθυνσης στις προγενέστερες πηγές που επέδρασαν η κάθε μία κατ' έμμεσο, έστω, τρόπο, μεταξύ τους και στο κείμενο των *Τακτικών* (κυρίως στο κείμενο των δύο προαναφερθέντων τελευταίων κεφαλαίων τους), αλλά και από την άποψη της έρευνας του βαθμού συμφωνίας που υπάρχει μεταξύ των διαφόρων αυτών πηγών ως προς κρίσιμα ζητήματα στρατηγικής και τακτικής.

21. Θα πρέπει να ομολογηθεί ότι αντίστοιχη εργασία με τέτοια

μορφή δεν έχει αναληφθεί κατά το παρελθόν από άλλον ερευνητή<sup>25</sup>, γι' αυτό και οι δυσχέρειες στην παρούσα ερευνητική εργασία υπήρξαν σημαντικές. Μάλιστα, οι δυσχέρειες αυτές υπήρξαν ακόμη μεγαλύτερες και από το πρόσθετο γεγονός ότι τα 294 γνωμικά από τα δύο τελευταία κεφάλαια των Τακτικών δεν έχουν, πολύ συχνά, μια νοηματική συνάφεια και αλληλουχία μεταξύ τους, αλλά εμφανίζονται, ως επί το πλείστον, ως «λίθοι, πλίνθοι και κέραμοι ἀτάκτως ἐρριμένα», με αποτέλεσμα να απαιτείται η εκ των προτέρων προσεκτική κατάταξή τους κατά τρόπο ορθολογικό και μάλιστα κατά τρόπο νοηματικά ενιαίο, ασχέτως δηλ. από τον τρόπο κατανομής τους στα δύο προαναφερθέντα κεφάλαια, όπου άλλωστε δεν προκύπτουν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις περιεχομένου ανά κεφάλαιο τέτοιες, που να δικαιολογούν την ένταξη αυτών των γνωμικών σε δύο διαφορετικά κεφάλαια. Θα φανεί, έτσι, ότι το έργο αυτό της βυζαντινής μας γραμματείας, που παρέμεινε λησμονημένο για το ευρύ Ελληνικό κοινό επί αιώνες (σημειώνεται ότι η πρώτη πλήρης απόδοση των Τακτικών στη νεοελληνική γλώσσα έγινε μόλις το 2001!<sup>26</sup>), έχει ακόμη να προσφέρει πολλά στον Έλληνα αναγνώστη.

25. Η πληρέστερη προσπάθεια κατά το παρελθόν για ανίχνευση των πηγών στις οποίες στηρίχθηκαν τα Τακτικά έγινε από τον R. VARI στην έκδοση *Leonis imperatoris Tactica [Sylloge Tacticorum graecorum, 3]*, τόμ. I και II, fasc. 1, Budapest, 1917-1922. Ωστόσο, το εγχείρημα αυτό παρέμεινε ημιτελές (προχώρησε στη συσχέτιση και έκδοση του έργου έως τη Διάταξη ΙΔ-38, δηλ. περίπου κάτι λιγότερο από το ήμισυ του όλου έργου), λόγω θανάτου του επιμελητή έκδοσης, ενώ και ως προς το περιεχόμενο περιοίσθηκε μόνο σε συσχετίσεις με τα κείμενα του Ονάσανδρου, του Αιλιανού των Τακτικού και του Στρατηγικού του Μανυκίου (ούτε καν του Πολύαινου!). Σε κάθε περίπτωση, μία καταγραφή των αυθεντικών περικοπών από τα Τακτικά σύμφωνα με τις παρατηρήσεις και τις συσχετίσεις του VÁRI, επιχειρείται στο έργο: ARNOLD TOYNBEE, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, London/New York/Toronto: Oxford Univ. Press, 1973, σ. 293 και σημ. 9. Συναφές ενδιαφέρον παρουσιάζει, εξάλλου, και η μελέτη του VÁRI, «Zur Überlieferung mittelgriechischer Taktiker», *Byzantinische Zeitschrift* 15 (1906) 47-87, όπου γίνονται, μ. á., συσχετίσεις των Τακτικών με το Στρατηγικόν Μανυκίου.

26. Πρόκειται για το έργο: Λέοντος Στ' του Σοφού, Τακτικά, μετάφρ. και σχόλια ΚΩΝΣΤ. ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, γεν. επιμέλεια ΔΗΜ. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήναι: Ελεύθερη Σκέψις, τ. A' και B', 2001. Επισημαίνεται ότι οι παραπομπές στα Τακτικά γίνονται στην παρούσα μελέτη με βάση την αριθμηση αυτού του έργου, που είναι προσπελάσιμο στον Έλληνα αναγνώστη. Σημειώνεται, ακόμη, για όσους ενδιαφέρονται για μία εμβάθυνση του έργου, ότι κυκλοφόρησε πρόσφατα μία εξαιρετική έκδοση του κειμένου των Τακτικών με μετάφραση στα αγγλικά και σχόλια από τον ειδήμονα του είδους Καθηγητή GEORGE T. DENNIS: *The Taktika of Leo VI*, Dumbarton Oaks: Research Library and Collection, Washington, D.C., 2010.

### III. Η ΑΝΑΓΚΗ ΠΡΟΣΑΡΜΟΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΡΕΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΙΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ, ΜΕ ΠΙΣΤΗ ΣΤΟΝ ΘΕΟ ΆΛΛΑ ΚΑΙ ΑΥΤΕΝΕΡΓΕΙΑ

χ  
()σ  
π  
(  
δ  
ν  
ε  
(  
ε  
1

22. Ο συγγραφέας των *Τακτικών παραδέχεται ότι δεν είναι εφικτό σε ένα τέτοιο στρατιωτικό εγχειρίδιο να συμπεριληφθούν όλα τα ζητήματα που αφορούν ένα πόλεμο. Γι' αυτό και ο χρήστης του έργου πρέπει να εξασκηθεί ώστε με επινοητικό πνεύμα να λαμβάνει και από μόνος του μέτρα προφύλαξης για όλα εκείνα τα ζητήματα που μπορεί να αναφυούν στο μέλλον είτε λόγω της φύσεως των πραγμάτων, είτε και διότι η ανθρώπινη φύση είναι «πανουργός [...] και ἀκατάληπτος» (Ε-71 και Ε-72). Επομένως, κατά τον συγγραφέα, ο καλός στρατηγός πρέπει κάθε φορά να προσαρμόζει τη διάταξη των δυνάμεων του σύμφωνα με τις ειδικότερες συνθήκες και τις πραγματικές ανάγκες που παρουσιάζονται (Κ-182).*

23. Παρόμοια, και οι παλαιότεροι στρατιωτικοί συγγραφείς επισημαίνουν με έμφαση, σε κάθε ευκαιρία, τη σημασία της ανάγκης να προσαρμόζονται στις εκάστοτε περιστάσεις οι γνώσεις που αφορούν τη διεξαγωγή ενός πολέμου. Ήδη ο Ξενοφών στον «Ιππαρχικό» του τονίζει ότι «το να γράψει κανείς όλα όσα πρέπει να κάνει [ο αρχηγός του ιππικού] είναι το ίδιο αδύνατο με το να γνωρίζει όλα όσα πρόκειται να γίνουν στο μέλλον...» (IX.1). Επίσης, ο Ονάσανδρος αναφέρει ότι σχέδια και στρατηγήματα για τη νίκη, που καταστρώνται την ώρα της μάχης, ενίστε είναι πιο αξιοθαύμαστα από αυτά που επινοούνται εκ των προτέρων, αρκεί βέβαια, να καταρτίζονται από άνδρες με πείρα στη στρατηγική τέχνη, όπως αντίστοιχα συμβαίνει με τους καπετάνιους, οι οποίοι αντιμετωπίζουν την τρικυμία όχι με γνώσεις προκατασκευασμένες, αλλά με αυτές που ταιριάζουν στην περίσταση (XXXII.9)<sup>27</sup>. Τέλος, όσον αφορά τον σχηματισμό και τη διάταξη του στρατεύματος, ο Αρριανός υπογραμμίζει ότι όλοι οι σχηματισμοί είναι καλοί, αρκεί να γίνονται «ἐν καιρῷ», δηλ. στον σωστό

27. Χαρακτηριστική είναι εν προκειμένω και η ακόλουθη σκέψη του Ναπολέοντα: «Φαίνομαι πάντα έτοιμος να απαντήσω σε όλα και ν' αντιμετωπίσω το κάθε τι, ακριβώς διότι προτού αναλάβω οτιδήποτε, έχω πολύ σκεφθεί και έχω προβλέψει εκείνο που μπορεί να γίνει. Αυτό που πρέπει να πω ή να κάνω σε μία περίσταση απροσδόκητη για τους άλλους, δεν μου το αποκαλύπτει ξαφνικά και μυστικά κανένα μεγαλοφυές πνεύμα. Το έχω σκεφθεί και ζυγίσει από πριν...» (βλ. Απ. Β. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, επιμ., *Οι Γίγαντες της Πολιτικής*, Αθήναι: Βίβλος, 1952, σ. 164).

χρόνο και ανάλογα με την περιοχή, τους εχθρούς και την περίσταση (XVI.2).

24. Ο συγγραφέας των Τακτικών υπογραμμίζει κατ' αρχάς την πίστη και την αφοσίωσή του στον Θεό και στους «θείους και παναληθεῖς νόμους», που είναι ανώτεροι των στρατιωτικών νόμων (Κ-221) καὶ των εν γένει «κοσμικών» νόμων. Ωστόσο θεωρεί ότι και οι δύο αυτές κατηγορίες νόμων, θείων και ανθρωπίνων, πρέπει εξίσου να διαφυλάσσονται και να μην παραβιάζονται (Ε-13). Διακηρύσσει, ακόμη, ότι πριν από οποιαδήποτε πράξη μας πρέπει να επικαλούμαστε τον Θεό (Ε-2) και να μην πράττουμε τίποτε χωρίς τη γνώμη του (Ε-3), διότι ο Θεός είναι παντού -»μεστά γάρ τά πάντα Θεοῦ»- (Ε-5 και 6) και διότι, επιπλέον, ο καθένας από εμάς ήλθε στη ζωή από τον Θεό και σε αυτόν ανήκει (Ε-4). Ο ίδιος, άλλωστε, ο αρχηγός του στρατεύματος, όπως και ο βασιλεύς, θεωρείται ότι χρωστάει την εξουσία του στον Θεό (Ε-7). Οφείλεται λοιπόν, κατά τον συγγραφέα, τήρηση των εντολών του Θεού και υπακοή σ' αυτόν, καθώς και συνεχής εκτέλεση από όλους των θρησκευτικών τους καθηκόντων, σύμφωνα με τους κανόνες της ιερατικής (Ε-73, Ε-7, Κ-47, Ε-62, Ε-68, Κ-172). Επίσης, πρέπει να αποδίδονται οι δέουσες τιμές στους αρχιερείς (Ε-11) και στους ιερείς (Ε 8 και 12) και να υπάρχει φροντίδα και σεβασμός προς τους μοναχούς (Ε-9 και 10).

25. Βέβαια, οι πολλαπλές αυτές παραινέσεις του συγγραφέα φαίνονται κάπως άσχετες προς την τέχνη του πολέμου, με την οποία αυτός ασχολείται στο πόνημά του. Όμως, οι παραινέσεις αυτές εξηγούνται όχι μόνον από το τότε γενικότερο πλαίσιο λειτουργίας του βυζαντινού κράτους, που κυμαινόταν μεταξύ θεοκρατίας και καισαροπαπισμού, αλλά και από την ειδικότερη σκέψη που πρυτανεύει τότε, ότι μόνο με τη βοήθεια του Θεού μπορεί το στρατευμα να υπερισχύει έναντι των εχθρών (Ε-73). Και τούτο, διότι ο Θεός, κατά τις παραδοχές και του συγγραφέα, ταυτίζεται με την ιδέα της Δικαιοσύνης, ο δε ευσεβής στρατιωτικός «καί θεόν αὐτόν μετά τῆς δικαιοσύνης ἔξει συνεκτρατεύοντα» (Ε-15). Αντίστοιχα, είναι αδύνατον, κατά τον συγγραφέα, αυτός ο οποίος αμύνεται κατά της αδικίας και την αντιμάχεται, να μην επιτύχει τη νίκη με τη βοήθεια του Θεού (Ε-17) και να μην έχει καλό τέλος ο «δίκαιος» πόλεμός του (*bellum iustum*) (Ε-16). Ένας πόλεμος είναι, όμως, «δίκαιος» όταν είναι δίκαιες και οι αφορμές του (Κ-169), όταν δηλ. χρησιμοποιούνται τα όπλα «προς ἄμυναν τῶν ἀδικούντων πολεμίων» (Ε-14). Και αντίστροφα, όταν κάποιος

«ἀρχεται χειρῶν ἀδίκων», ξεκινάει δηλ. πρώτος τις ἀδικες εχθροπραξίες, τότε η Θεία Δίκη τού στερεί τη νίκη (Κ-58 –πρβλ. και Β-48).<sup>28</sup> Το ίδιο, βέβαια, συμβαίνει, κατά τον συγγραφέα, και όταν κάποιος κατά τη διάρκεια του πολέμου δεν σέβεται τους ὄρκους που δίνει εν ονόματι του Θεού (Κ-39), δεν τηρεί την πολεμική ανακωχή που έχει συμφωνήσει με τον αντίπαλό του (ΙΣΤ'-17), δεν τηρεί τις συμφωνίες που υπογράφει (Ε-25), δεν διαφυλάσσει το απαραβίαστο του ναού για ὄσους καταφεύγουν σ' αυτόν ως ικέτες (Κ-70 και Ε-8) και δεν έπιδεικνύει την προσήκουσα συμπεριφορά στους πρεσβευτές του εχθρού (Κ-33).

26. Ωστόσο, σε όλες αυτές τις διακηρύξεις του συγγραφέα ότι η νίκη επιτυγχάνεται μόνο με τη βοήθεια του Θεού, υφέρπει ένας βαθύτατος ρεαλισμός, ο οποίος μάλιστα διατυπώνεται ζητά στα Τακτικά: «Σε εποχές πολέμου είναι μεν αναγκαίο να προσεύχεται κανείς στον Θεό και να τον επικαλείται ως σύμμαχο, αλλά δεν θα πρέπει ταυτόχρονα να παραμελεί τους επιμέρους αγώνες, ούτε και να ολιγωρεί για τις οφειλόμενες ενέργειες. «Σύν Θεῷ γάρ δεῖ καὶ τάς χεῖρας σαλεύειν». Ούτε δηλ. ο τοξότης θα έχει επιτύχει τον στόχο του εάν δεν φίξει το βέλος, ούτε αυτός που δεν παραμένει στη θέση του, αλλά φεύγει, θα νικήσει τους εχθρούς, ούτε, γενικότερα, κάποιος που δεν ξεκινάει μια ενέργεια θα έχει επιτυχία σ' αυτήν. Πρέπει λοιπόν, να προσευχόμαστε στον Θεό για να νικήσουμε στον πόλεμο, αλλά συγχρόνως να χρησιμοποιούμε τα όπλα μας» (Κ-77 –πρβλ. και Μανδικίου

28. Μία εις βάθος ανάλυση του ζητήματος αυτού υπάρχει στη μελέτη «Ο δίκαιος πόλεμος κατά τά Τακτικά Λέοντος τοῦ σοφοῦ» του Καθηγητή ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΝΟΥΑΡΟΥ, δημοσιευμένη στον Τιμητικό Τόμο Σύμμικτα Σεφεριάδου, τ. Α', Αθήναι 1961, σ. 411-431: 417 επ. Βλ. επίσης και την εξίσου ενδιαφέρουσα συναφή μελέτη τογ ΙΔΙΟΥ συγγραφέα: «Αἱ φιλοσοφικαὶ καὶ κοινωνιολογικαὶ ίδεαι Λέοντος Στ' τοῦ Σοφοῦ ἐπὶ τῶν ὁρίων ἔξουσίας τοῦ νομοθέτου», στο ἔργο του ιδίου: Δίκαιον καὶ Κοινωνική Συνείδησις, Αθήναι: Παπαζήση, 1972, σ. 99-119, ιδίως σ. 110 επ., όπου γίνεται αναφορά στα Τακτικά ως προς το να συμπεριφέρονται οι στρατηγοί του με ισότητα και δικαιοσύνη (αρχική δημοσίευση στα γαλλικά, ως συμβολή του συγγραφέα στον Τιμητικό Τόμο Π. Βιζουκίδου, Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Παν/μίου Θεσσαλονίκης 8 (1960) 27-54). Για το γενικότερο ζήτημα του δίκαιου πολέμου βλ. ιδίως: ΚΩΝΣΤ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Πόλεμος και Δικαιοσύνη. Πολιτική Φιλοσοφία για τον Κόσμο, Αθήναι: Πόλις, 2008, ιδίως σ. 121 επ., όπου επιχειρείται η απάντηση στο ερώτημα: Είναι νοητός ένας δίκαιος πόλεμος;, καθώς και ΑΘΗΝΑΣ ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, Ο βυζαντινός «ιερός πόλεμος». Η έννοια και η προβολή του, Αθήναι: Βασιλόπουλος, 1991, σ. 33 και passim, κατά την οποία και ο ιερός πόλεμος είναι μία μορφή δίκαιου πολέμου.

πρα-  
κατά  
όμα-  
μιφω-  
ρου υ-  
λα ό-  
ιδει-  
θρού  
  
η νί-  
αθύ-  
τικά:  
στον  
υτό-  
ωρεί  
σα-  
δεν  
λλά  
δεν  
, να  
συγ-  
κίου  
  
καιος  
λιδη-  
ήναι  
η τογ  
ροφού  
νική  
αφο-  
κι δι-  
μη-  
μών  
ολέ-  
για  
στο  
ΑΚΗ,  
λος,  
χιου

Στρατηγικόν VIII 2.60). Με ανάλογο πνεύμα, ο συγγραφέας των Τακτικών θεωρεί ότι όταν σχεδιάζει κανείς να ξεκινήσει ένα πόλεμο «δικαίως», θα πρέπει να προπαρασκευάζει πλήρως τον στρατό και να τον οδηγεί στον πόλεμο με ασφάλεια, όπως ένας καλός κυβερνήτης που βγάζει το σκάφος του από το λιμάνι έπειτα από όλες τις αναγκαίες προετοιμασίες. Μόνο τότε μπορεί να εμπιστευθεί την έκβαση του πολέμου στον Θεό (Κ-170). Όμως και γενικότερα, ο στρατηγός που επιθυμεί ειρήνη, πρέπει να είναι καλά προετοιμασμένος για πόλεμο, ώστε να πτοήσει τους εχθρούς και να τους προκαλέσει αγωνία (Κ-90), αλλά και για να αμύνεται κατά της αδικίας (Ε-18) -πρβλ. Αριστοτ., Πολιτ. VII.XIII.8, 1333a 35: «Πόλεμον μέν εἰρήνης χάριν, ἀσχολίαν δέ σχολῆς, τά δ' ἀναγκαῖα καὶ χρήσιμα τῶν καλῶν ἔνεκεν»· επίσης βλ. και Κικέρωνα, *De officiis*, I.XXIII. 80: «Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud nisi pax quae sita videatur», δηλ. Ο πόλεμος, πάντως, πρέπει να επιχειρείται με τέτοιο τρόπο, ώστε να φαίνεται ότι δεν έχει άλλη επιδίωξη από την ειρήνη.

27. Ο ρεαλισμός αυτός των Βυζαντινών απέναντι στα ζητήματα του πολέμου χαρακτηρίζεται, πέραν των άλλων, και από μία διάθεση να εξετάζονται τα ζητήματα αυτά κάτω από το πρόσμα μιας ψυχοής λογικής ανάλυσης κόστους και αφέλειας, χωρίς δηλ. να βαρύνουν αποφασιστικά σ' αυτήν σκέψεις φιλανθρωπίας και άλλων χριστιανικών αρχών ηθικής, όπως αντίθετα θα περίμενε κανείς (ήδη και κατά την αρχαιότητα, ιδίως κατά την εποχή του Θουκυδίδη, η ψυχοή λογική του συμφέροντος φαίνεται να επικρατεί ως κανόνας επάνω στα αισθήματα του οίκτου και της επιείκειας: Θουκυδ. Γ', 44 και 48). Έτσι, η συμπεριφορά προς τους πρεσβευτές του εχθρού πρέπει, όπως αναφέρθηκε (ανωτ., παρ. 25), να είναι η προσήκουσα και άρα να μην τους αντιμετωπίζει κανείς με υβριστικό τρόπο, και αυτό, κατά τον συγγραφέα, πρέπει να γίνεται για να διαφυλάσσονται «τά δσια ἐπί ἔκαστω καὶ πρέποντα», καθώς και για να μην προδοθεί η εμπιστοσύνη τους. Όμως, η προσήκουσα αυτή συμπεριφορά θεωρείται αναγκαία για έναν επιπλέον σημαντικό λόγο -και εδώ υπεισέρχεται ο παράγων του ρεαλισμού-, διότι δηλ. διαφορετικά, κατά τον συγγραφέα, κανένας δεν θα δεχόταν να αναλάβει πρεσβευτική αποστολή και τα έθνη θα στερούνταν έτσι των καλών αποτελεσμάτων μιας τέτοιας αποστολής (Κ-33). Ανάλογη σκέψη βλέπει κανείς και σε άλλο σημείο των Τακτικών (ΙΕ-36 – πρβλ. «Στρατηγικόν» Ονάσανδρου, XXX.VIII.β'), όπου υπάρχει η προτροπή να τηρούμε τις υποσχέσεις και

τις συμφωνίες με τους προδότες, όχι γι' αυτούς που υπήρξαν ήδη, αλλά για τους μελλοντικούς προδότες. Επίσης και για τους πεσόντες στη μάχη ή τους τραυματίες απαιτείται κατά τον συγγραφέα να αποτίονται τιμές και να προσφέρεται κάθε είδους βοήθεια, στους ίδιους ή και τους συγγενείς τους όχι τόσο για λόγους ηθικής τάξης, όσο κυρίως για να πεισθούν και οι υπόλοιποι στρατιώτες ότι αξίζει να μάχονται με ανδρεία στη μάχη (Κ-72 και 103).

28. Το πνεύμα του ρεαλισμού φαίνεται έντονο και σε ορισμένες άλλες περικοπές από τα Τακτικά, όπου εκ πρώτης όψεως το κρινόμενο ζήτημα θα έπρεπε να έχει μόνο ηθική διάσταση. Έτσι, ο στρατηγός καλείται στα Τακτικά να απαγορεύσει τη σεξουαλική κακοποίηση και την προνεία εις βάρος αιχμαλώτων γυναικών, όχι όμως από σεβασμό στη σωματική ακεραιότητα και την προσωπικότητα αυτών των γυναικών, ή και στην ιδιότητά τους ως αιχμαλώτων, αλλά για να αποτραπεί η διαφθορά και άρα η δυσλειτουργία στο στράτευμα (Κ-148). Περαιτέρω, ένα ακόμη εντυπωσιακό παράδειγμα επίδειξης «φιλανθρωπίας» αλλά με βαθύτερη ρεαλιστική προσέγγιση είναι η σύσταση προς τον στρατηγό, όταν κυριεύει μια πόλη, να επιτρέπει να ανοίγουν οι πύλες, ώστε να παρέχεται δίοδος διαφυγής στους κατοίκους της. Τούτο όμως ενδείκνυται, κατά τον συγγραφέα, να γίνεται για έναν καθαρά πρακτικό λόγο: Για να καταστεί δηλ. πιο ακίνδυνη η αιχμαλωσία των ηττηθέντων (Κ-28), δεδομένου ότι η απόγνωση, όταν μεγιστοποιείται από την ανάγκη, καθιστά τους μαχητές «θρασυτάτους καί ἀνδρείους», αποφασισμένους ή να νικήσουν ή να πεθάνουν (Κ-146).

29. Ενδιαφέρον είναι όμως να εξετασθεί εδώ και η απήχηση παλαιότερων στρατιωτικών συγγραφέων στο έργο Τακτικά, τόσον ως προς τον ρόλο του θρησκευτικού παράγοντα στην προσέγγιση των στρατιωτικών ζητημάτων, όσο και ως προς τη σημασία ενός ρεαλιστικού πνεύματος -πέρα από ηθικές ή έστω ηθικοπλαστικές αρχές- στην αξιολόγηση και τον χειρισμό των θεμάτων αυτών.

30. Ο ρόλος του θρησκευτικού παράγοντα αναδεικνύεται βέβαια, ουσιώδης και στο Στρατηγικόν του Μαυρικίου, το οποίο απετέλεσε, όπως αναφέρθηκε (ανωτ., παρ. 6), τη βασική πηγή των Τακτικών. Έτσι, ήδη στον Πρόλογο (36 επ.) υπογραμμίζεται ότι τα πάντα εναπόκεινται στην πρόνοια του Θεού («πάντα ἐν προνοίᾳ τοῦ Θεοῦ τυγχάνειν») και ότι ο στρατηγός πρέπει προπάντων να φροντίζει για «θεοφιλεία» και «δικαιοσύνη», καθώς, χωρίς την ευμένεια του Θεού, κα-

νένα ανθρώπινο σχέδιο δεν έχει καλή τύχη στην πραγμάτωσή του, έστω και αν αυτό φαίνεται να είναι συνετό. Επίσης και τα Γνωμικά (VIII.2) του «Στρατηγικού» αρχίζουν με την παρότρυνση προς τον στρατηγό να τιμά τον Θεό ("θεραπευέτω τό θεῖον"), διότι μόνον έτσι μπορεί αυτός να θεωρεί ότι θα έχει τον Θεό με το μέρος του και να του απευθύνει ικεσίες κατά την ώρα του πολεμικού κινδύνου (ευδιάκριτο είναι και εδώ ένα ωφελιμιστικό στοιχείο αναμενόμενης ανταπόδοσης από την πλευρά του Θεού για την εκδήλωση λατρείας προς αυτόν). Όμως, ιδιαίτερη έμφαση στον θρησκευτικό παράγοντα αποδίδεται και από παλαιότερους στρατιωτικούς συγγραφείς, αφενός λόγω του έντονου θρησκευτικού πνεύματος που χαρακτήριζε τις κοινωνίες αυτών των συγγραφέων, τουλάχιστον από την άποψη της προσήλωσης στην εκτέλεση των θρησκευτικών καθηκόντων, και αφετέρου λόγω της ειδικότερης σημασίας που αποκτά η στήριξη από μιαν ανώτερη δύναμη όταν εκτίθεται κανείς συνεχώς σε κινδύνους και αποζητεί την άνωθεν βοήθεια, όπως συνέβαινε σε όσους εμπλέκονταν τότε σε μάχες και πολέμους. Τούτο άλλωστε επισημαίνει με πρακτικό πνεύμα και ο Ξενοφών, προσκαλώντας τους αναγνώστες του να μην απορούν εάν χρησιμοποιεί κατ' επανάληψη στο έργο του την έκφραση «σύν θεῶ πράττειν», αφού κατ' αυτόν, μόνο με τη βοήθεια του Θεού είναι δυνατόν να μειωθούν οι κίνδυνοι και ιδίως να γίνει εκ των προτέρων γνωστό με οιωνούς, χρησμούς και όνειρα, το τι κακό μπορεί να συμβεί εάν δεν προσέξει κανείς (Ι.Χ. 8-9).

31. Μέσα στο πλαίσιο αυτού του θρησκευτικού κλίματος υπάρχουν, λοιπόν, αναφορές π.χ. στον Ονάσανδρο, ότι ο στρατηγός, ξεκινώντας για πόλεμο πρέπει να εξιλεώνεται προς τους Θεούς για κάθε αμαρτία που τυχόν υπάρχει, είτε της πόλης, είτε κάποιων πολιτών, ώστε να παρατάσσει τις στρατιωτικές του δυνάμεις εξαγνισμένες με όλους τους αναγκαίους καθαρισμούς (V). Επίσης, και σε επιμέρους θέματα ο Ονάσανδρος επισημαίνει αυτά τα οποία γίνονταν αποδεκτά ήδη πολύ πριν από την εποχή του, ότι δηλ. η αρχή του πολέμου πρέπει να έχει μιαν εύλογη, δίκαιη αιτία, καθώς -όπως λέγει- όταν αυτοί που πολεμούν έχουν το δίκαιο με το μέρος τους, τότε «καί οἱ θεοὶ συναγωνισταί τοῖς στρατεύμασιν εύμενεῖς καθίστανται, καί ἀνθρωποι προθυμότερον ἀντιτάσσονται τοῖς δεινοῖς» (IV -πρβλ. και Μαυρικίου Στρατηγικόν VIII.2.12: «Δικαίαν δεῖ τήν ἀρχήν τοῦ πολέμου γίνεσθαι»).

32. Σχετικό είναι εδώ και το περιστατικό που παραθέτει ο Πολύαι-

νος στα «Στρατηγήματα» του (I. 3.1), ότι δηλ. «ο Ηρακλής, θέλοντας να αφανίσει το γένος των Κενταύρων στο Πήλιο, χωρίς όμως να αρχίσει ο ίδιος τις εχθροπραξίες, αλλά προκαλώντας τους, πήγε και βρήκε τον Κένταυρο Φόλο. Έκει άνοιξε ένα πιθάρι με μυρωδάτο κρασί (...). Όταν οι Κένταυροι, που έμεναν δίπλα, το αντελήφθησαν, (...) άρπαξαν το κρασί. Κι έτσι ο Ηρακλής, με τη δικαιολογία ότι αμυνόταν σ' αυτή την άδικη ενέργεια, σκότωσε τους Κενταύρους που του επιτέθηκαν.» Από το περιστατικό αυτό συνάγεται όμως όχι μόνον η μεγάλη σημασία που αποδιδόταν ανέκαθεν (και αποδίδεται έως τώρα στο διεθνές δίκαιο) ως προς το να είναι η έναρξη ενός πολέμου εύλογη και «δίκαιη», αλλά και η παράλληλη τάση να χρησιμοποιούνται (επίσης ανέκαθεν) «πλάγιοι» τρόποι, προκειμένου να «δημιουργηθεί», δηλ. κατ' ουσία να κατασκευασθεί, μια εύλογη αφορμή, ώστε να φαίνεται ο πόλεμος «δίκαιος». Ενώ, δηλ. η δίκαιη έναρξη ενός πολέμου συνδέεται θεωρητικά με τον ίδιο τον Θεό και τη βούλησή Του, στην πράξη απλώς τηρούνται από τους εμπολέμους κάποια προσχήματα, με προκλήσεις ή μεθοδεύσεις προς τον εχθρό, ώστε να ξεκινήσει πρώτος αυτός τις εχθροπραξίες.

33. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για ορισμένα άλλα ζητήματα που συνδέονται με τον σεβασμό προς τα ιερά και όσια, δηλ. για την τήρηση των όρκων και των συμμαχιών, καθώς και για το απαραβίαστο του ασύλου των ναών. Και εδώ οι διακηρύξεις και τα ευχολόγια πλεονάζουν, όπως π.χ. στο Στρατηγικόν του Μαυρικίου, κατά το οποίο «ούδενί τρόπω παραβατέον τόν πρός τούς πολεμίους όρκου» (VIII 1.37). Όμως στην πράξη, συναντά κανείς και εδώ πληθώρα από ευρηματικούς τρόπους για «ρεαλιστική» παραβίαση των όρκων και των συμφωνιών ή ακόμη και του ασύλου των ναών, μέσω της λεγόμενης «προσχηματικής παρασπονδίας», χωρίς δηλ. να παραβιάζεται το τυπικό γράμμα μιας συμφωνίας ή ενός όρκου. Ακόμη και σε επίπεδο θεωρητικών παραδοχών, επιφανείς στρατηγοί, π.χ. ο σπαρτιάτης Λύσανδρος, δήλωναν χωρίς ενδοιασμούς, ότι «πρέπει τα μεν παιδιά να εξαπατώνται με παιχνίδια όπως οι αστράγαλοι («κότσια», κάπως σαν τα σύγχρονα «ζάρια»), οι δε εχθροί με όρκους» (Πολύαινος I.45' πρβλ. Πλουτάρχου, Λύσανδρος, 8' πάντως ο Πλούταρχος, σχολιάζοντας αυτή τη δήλωση του Λύσανδρου, προσθέτει με κριτική διάθεση ότι αυτός που εξαπατά με όρκο ομολογεί ότι τον μεν εχθρό φοβείται, τον δε Θεό περιφρονεί).

34. Με το σκεπτικό αυτό εμφανίζονται στο έργο του Πολύαινου

περιστατικά με ερμηνείες συμφωνιών που πραγματικά εκπλήσσουν για τη στρεψοδικία τους. Έτσι, όταν μια ανακωχή κλείνεται «για τρεις ημέρες», η ανακωχή αυτή παραβιάζεται κατά τις νυκτερινές ώρες, με το επιχείρημα ότι η συνθήκη αναφερόταν δήθεν μόνο σε ημέρες και όχι σε νύκτες! (V.I.55 για τον Αθηναίο στρατηγό Αγγωνα και VII.43 για τους Θράκες -πρβλ. Στράβωνα Θ' ΙΙ.4). Παρόμοια, όταν η ανακωχή γίνεται με τον όρο να δοθούν στους εχθρούς «τα μισά των όπλων», τα όπλα απλώς τεμαχίζονται σε δύο μέρη και οι εχθροί προσκαλούνται να πάρουν τα μισά τεμαχισμένα κομμάτια! (VI.15 για τους Καμπανούς, κατοίκους σε πόλη της Ν. Ιταλίας). Περαιτέρω, όταν η ανακωχή γίνεται με τη συμφωνία ότι θα διαρκέσει για όσο διάστημα οι δύο πλευρές θα πατούν το χώμα του εδάφους, οι άνθρωποι της μιας πλευράς φροντίζουν να βάλουν κάτω από τα πόδια και μέσα στα παπούτσια τους άλλο χώμα(!), ώστε να ισχυρισθούν στη συνέχεια ότι ο όρκος δεν τους δεσμεύει! (VI.22 για τους Λοκρούς της Ιταλίας), ή διαμορφώνουν μια κρυφή τάφρο επικαλυμμένη με λεπτά ξύλα και χώμα, επάνω στην οποία δίδονται οι όρκοι, ώστε στη συνέχεια να μην υπάρχει πλέον το αρχικό έδαφος επάνω στο οποίο συνήθη η συμφωνία! (VII.34 για τον Αιγύπτιο Αριανδή).

35. Ακόμη και για τον Μέγα Αλέξανδρο λέγεται ότι συμφώνησε ανακωχή με τους Ινδούς προκειμένου να εξέλθουν αυτοί από πολιορκούμενο οχυρό με τα όπλα τους, αλλά στη συνέχεια εστράφη εναντίον τους με την αιτιολογία ότι είχε απλώς συνάψει συνθήκη για την έξοδό τους, χωρίς όμως και να τους έχει δώσει κάποια υπόσχεση ότι θα τους άφηνε να φύγουν! (IV.3.20- πρβλ. όμως Αρριανό, Αλεξάνδρου ἀνάβασις, Δ' 27, κατά τον οποίο ο Αλέξανδρος επετέθη στους Ινδούς διότι αυτοί δεν θέλησαν να συνεκστρατεύσουν μαζί του, όπως ήταν η πραγματική μεταξύ τους συμφωνία). Αντίστοιχη φημολογία υπάρχει και για τον σπαρτιάτη στρατηγό Δερκυλίδα, ότι δηλ. έδωσε όρκο στον αντίπαλό του πως εάν ο τελευταίος δεχθεί να εξέλθει από την πόλη του για να συζητήσουν, θα του επέτρεπε να επιστρέψει πίσω στην πόλη αμέσως. Ωστόσο, όπως διηγείται ο Πολύαινος, όταν τελικά ο αντίπαλος εξήλθε, ο Δερκυλίδας τον πρόσταξε να ανοίξει τις πύλες, ειδάλλως απείλησε να τον σκοτώσει. Όταν, δε, εκείνος, φοβισμένος τις άνοιξε, ο Δερκυλίδας του είπε: «Σ' αφήνω τώρα να γυρίσεις στην πόλη, γιατί έτσι ορκίσθηκα. Όμως μπαίνω και εγώ με τον στρατό

μου!» (ΙΙ. 6 -πρβλ. Ξενοφ., Ελληνικά, Γ' 1.19 επ.)<sup>29</sup>.

36. Τέλος, αρκετά είναι και τα περιστατικά που αναφέρει ο Πολύαινος για προσχηματική συζήτηση προς δήθεν σύναψη ανακωχής, ώστε να εφησυχάσει ο αντίπαλος, να χαλαρώσει την άμυνά του και έτσι να γίνει ευκολότερα στόχος αιφνιδιαστικής εφόδου: ΙΙ. 2 για τον σπαρτιάτη στρατηγό Κλέαρχο, Β.2.7 για τον τύραννο των Συρακουσών Διονύσιο τον πρεσβύτερο, VII.27 για τον πέρση σατράπη Αυτοφραδάτη.

37. Πέραν αυτών των περιστατικών «προσχηματικής παρασπονδίας», ιδιαίτερα προβληματικός εμφανίζεται και ο τρόπος με τον οποίο εφαρμόσθηκε στην πράξη το απαραβίαστο του ασύλου των ναών για όσους καταφεύγουν εκεί ως ικέτες. Είναι ιδίως γνωστή η περίπτωση του σπαρτιάτη βασιλέα Παυσανία ο οποίος, όταν κατηγορήθηκε για προδοτικές συνεννοήσεις με τους Μήδους, προσπάθησε να σωθεί βρίσκοντας καταφύγιο στο ιερό της Χαλκιούκου Αθηνάς. Τότε, όπως λέγει ο Πολύαινος (VIII.51), η ίδια η μητέρα του Θεανώ άρχισε να στερεώνει πλίνθους στην είσοδο του ιερού, ώστε να χτίσει τον γιο της μέσα και να προκαλέσει έτσι τον θάνατό του από ασιτία, αλλά «τηρώντας» και την εθιμική, ιερή υποχρέωση να μην αποσπάται ένας ικέτης από τον ναό (πρβλ. Θουκ. Α' 134).

38. Όπως προκύπτει από τα ιστορικά παραδείγματα που παρατέθηκαν ανωτέρω, συνήθως η ερμηνεία για το τι είναι «δίκαιος πόλεμος» και τι τήρηση όρκων και συνθηκών ή και ιερών εθίμων, έχει έναν επιφανειακό και συσταλτικό χαρακτήρα που φθάνει έως την κατάφωρη καταστρατήγηση του δικαίου και επιδιώκει απλώς να «τηρούνται τα προσχήματα», γι' αυτό και κατ' ουσίαν πρόκειται, όπως αναφέρθηκε, για «προσχηματική παρασπονδία». Βεβαίως ο εν λόγω

29. Ανάλογη υπήρξε η συμπεριφορά και ενός άλλου σπαρτιάτη στρατηγού, του Θίβρωνα, όταν πολιόρκησε ένα οχυρό στην Ασία (Πολύαινος, ΙΙ. 19), καθώς και του κορίνθιου στρατηγού Τιμολέοντα σε εκστρατεία του στις Συρακούσες (Πολύαινος, V.2). Ως τιμητική εξαίρεση στον γενικό αυτό κανόνα της «προσχηματικής παρασπονδίας» προβάλλει το παραδειγμα του σπαρτιάτη βασιλέα Αγησιλάου, ο οποίος κατά τον Πολύαινο (ΙΙ. 1.8), διεκήρυξε ωητά την αντίθεσή του σε παραβίαση των όρκων μιας ανακωχής, θεωρώντας ότι με μια τέτοια ενέργεια ο αντίπαλος καθιστά τους Θεούς εχθρικούς γι' αυτόν και φιλικούς για την άλλη εμπόλεμη πλευρά. Πάντως, στη συγκεκριμένη περίπτωση η ανακωχή παραβιάσθηκε από τον πέρση σατράπη Τισσαφέρνη, χωρίς, όπως φαίνεται, να τηρηθούν κάποια προσχήματα στη διακοπή της, και ίσως γι' αυτό ο Αγησίλαος να υπήρξε τόσο κατηγορηματικός στην αντίθεσή του απέναντι στην παραβίαση των όρκων μιας ανακωχής.

ρεαλισμός ήταν τις περισσότερες φορές επιβεβλημένος, δεδομένου ότι μια «μεγάλη δύναμη», όπως το Βυζάντιο και παλαιότερα η Ρώμη, δεν μπορεί να επιβιώσει εάν δεν αντιμετωπίζει «προληπτικά» τους κινδύνους που την απειλούν και εάν δεν αναλαμβάνει πρωτοβουλίες ή δεν αξιοποιεί ευκαιρίες κατανίκησης των εχθρών της, προτού αυτοί ενδυναμωθούν και στραφούν εναντίον της. Όμως είναι εντυπωσιακό, από την άλλη πλευρά, το γεγονός ότι στη θεοσεβούμενη βυζαντινή κοινωνία, βασικές χριστιανικές αρχές, όπως αυτές της φιλανθρωπίας και της εντιμότητας, δεν φαίνεται να είχαν κάποια ουσιώδη επίδραση στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής (ιδίως κατά τη διάρκεια πολέμων), όπως άλλωστε δεν είχαν και στην άσκηση της εσωτερικής πολιτικής, π.χ. σε θέματα φυλακών και ποινικής καταστολής<sup>30</sup>. Γενικότερα, όπως ορθά παρατηρήθηκε<sup>31</sup>, η χρήση τεχνασμάτων και στρατηγημάτων ήταν κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο απόλυτα παραδεκτή τόσο σε πολεμικές επιχειρήσεις, όσο και στην ίδια την πολιτική ζωή του Βυζαντίου, δεδομένου ότι τα εν λόγω στρατηγήματα δεν φαίνεται να αποδοκιμάζονται με ηθικά ή άλλα δικαιοκριτικά κριτήρια, αλλ’ αντιθέτως φαίνεται να γίνονται αποδεκτά και από αυτούς που τα χρησιμοποιούσαν, αλλά και από αυτούς που υπέκυπταν σ’ αυτά.

39. Δεν είναι βέβαια ο στόχος της παρούσας μελέτης να αναφερθεί ιδιαίτερα στον πρωτεύοντα ρόλο που διαδραμάτιζε στο Βυζάντιο η χριστιανική ορθόδοξη θρησκεία, μαζί με την ελληνική γλώσσα και τη ρωμαϊκή πολιτική κληρονομιά, ως συνεκτικός δεσμός απέναντι στην πανσπερμία των εθνοτήτων που απάρτιζαν τη βυζαντινή αυτοκρατορία. Υπενθυμίζεται μόνον, ότι ο αυτοκράτορας, έστω και αν δεν κυβερνούσε ως «ανεξέλεγκτος δεσπότης»<sup>32</sup>, ήταν όμως, όπως πιστεύοταν τότε, «εἰκὼν ζῶσα Χριστοῦ καὶ ἔμψυχος», άρα αντιπρόσω-

30. Πρβλ. ΝΕΣΤΟΡΑ ΚΟΥΡΑΚΗ με συνεργασία ΝΙΚ. Κ. ΚΟΥΛΟΥΡΗ, *Ποινική Καταστολή*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σάκκουλα, 2009 (5<sup>η</sup> έκδ.), παρ. 78 επ., σ. 75 επ. Ως προς την έννοια της «φιλανθρωπίας» στα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα βλ. τη φερώνυμη διεισδυτική μελέτη του ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ στον Τιμητικό Τόμο Μιχ. Π. Σταθόπουλου, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας, τ. ΙΙ, 2010, σ. 2779-2802.

31. NIKE KOUTRAKOU, «Trick or treat? Ruses de guerre in middle Byzantine politics», *Φιλοτιμία*, Τιμητικός Τόμος για την ομ. Καθηγήτρια Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2011, σ. 313-338, ιδίως σ. 332 επ.

32. Έτσι: ΔΙΟΝ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Βυζαντινή Ιστορία 324-1071*, Αθήνα/Γιάννινα: Δωδώνη, 1989, σ. 292, με αναφορά στην εποχή του Λέοντα Στ'.

πος και τοποτηρητής του μοναδικού Θεού και αμύντορας της Χριστιανοσύνης, ενώ, ως κληρονόμος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, είχε και τα πρωτεία στον παγκόσμιο χώρο (*dominium mundi*). Με βάση, δε, αυτή την αρχή της οικουμενικότητας, όπως εύστοχα σημειώνει η Ελένη Γλυκατζη-Αρβελέρ<sup>33</sup>, «κάθε πόλεμος κατά της αυτοκρατορίας δηλώνει υπεξαίρεση και είναι αθέμιτος, ενώ κάθε πόλεμος του Βυζαντίου, που είναι κληρονόμος της παγκόσμιας Ρώμης και αμύντωρ της χριστιανοσύνης ως «κράτος πρῶτον πιστεῦσαν εἰς τὸν Δεσπότην Χριστόν», είναι πόλεμος δίκαιος και αμυντικός (...). Ολη η αυτοκρατορία τελεί υπό την προστασία του Θεού, γι' αυτό και είναι απαραβίαστη, και το κράτος της είναι θεοστήρικτο (...). Έργο του αυτοκράτορα είναι ακριβώς η «τῶν ἀπολεσθέντων ἐπανάκτησις» και καθήκον των Βυζαντινών είναι ο αγώνας για την απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών (...». Επίσης και η κοινωνία του Βυζαντίου φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα θρησκευόμενη, τα δε μοναστήρια αποτελούσαν κυψέλες πνευματικής δημιουργίας<sup>34</sup>.

40. Οι επισημάνσεις αυτές είναι τελικά χρήσιμες όχι μόνο για τη σημασία του θρησκευτικού παραγόντα στο Βυζάντιο, αλλά και για τον τρόπο με τον οποίο γινόταν προσπάθεια να παρουσιάζονται ως πάντοτε «δίκαιοι» οι εκάστοτε επιχειρούμενοι πόλεμοι του Βυζαντίου, είτε αμυντικοί, είτε και επιθετικοί. Από την άλλη πλευρά, δεν πρέπει να λησμονείται ότι σύμφωνα με το Κοράνιο απώτερος στόχος των Μωαμεθανών ήταν η επανένωση της Μεσογείου υπό μουσουλμανική κυριαρχία και ότι, επομένως, το Βυζάντιο, παρακωλύοντας αυτή την ενδεχόμενη κατάκτηση, έστω και με συζητήσιμα (υπό τις σημερινές αντιλήψεις!) ιδεολογήματα και πλάσματα δικαίου περί πάντοτε δικαίων πολέμων, «έκανε δυνατή την ύπαρξη της Ευρώπης»<sup>35</sup>. Από μιαν άποψη, όπως παρατηρήθηκε από τον Ταξιάρχη Κόλια<sup>36</sup>, «ο κίνδυ-

33. Ε. ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ, *Γιατί το Βυζάντιο;*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2009, σ. 143 επ., 150, 159, 183-184.

34. CHARLES DIEHL, *Les grands problèmes de l' histoire byzantine*, Paris: Collection Armand Colin, 1943, σ. 61 επ.

35. Έτσι, ορθά, ΤΖΟΥΝΤΙΘ ΧΕΡΙΝ (JUDITH HERRIN), *Tι είναι Βυζάντιο;*, μτφρ. Χριστιάννα Σαμαρά, Αθήνα: Ωκεανίδα, 2008, σ. 21.

36. ΤΑΞ. ΚΟΛΙΑ, «Η άμυνα στο Βυζάντιο», στον τόμο *Ελλάδα, II, εγκυκλοπαίδεια Παπύρου*, τ. 54, Αθήνα 2007, σ. 199-209:206-207 –πρβλ. και του ΙΔΙΟΥ, «Η πολεμική τακτική των Βυζαντινών: Θεωρία και πράξη», στην έκδοση K. TSIKNAKIS (ed.), *Byzantium at War (9<sup>th</sup>-12<sup>th</sup> c.)*, Athens: National Hellenic Research Foundation – Centre for Byzantine Research, 1997, σ. 153-164.

νος που αντιπροσώπευε για το Βυζάντιο ο θρησκευτικός πόλεμος των Αράβων, το τζιχάντ, οδήγησε στην ανάπτυξη της ιδέας του θρησκευτικού πολέμου και ανάμεσα στους χριστιανούς, οι οποίοι με τη σειρά τους ήταν έτοιμοι να πεθάνουν για τον χριστιανισμό στον πόλεμο εναντίον των απίστων», θεωρώντας –θα προσέθετα– τον πόλεμο αυτό «δίκαιο» σε κάθε περίπτωση.